

Halland

LANDSKAPETS KYRKOR

Halland

Församlingskyrkor och
församlingsgränser 1950

Hallands församlingskyrkor 1950

Av Hallands 90 församlingskyrkor, äldre än 1950, innefattar många alltjämt medeltid murverk. Flertalet i den norra delen av landskapet har dock till sin kärna väsentligt omgestaltats, framförallt genom att kyrkornas korparti byggts om. De bäst bevarade medeltidskyrkorna återfinns på slätten kring Halmstad och Laholm. Många av landskapets äldre kyrkor har i efterreformatorisk tid rivits och ersatts med en ny, särskilt under 1800-talet. En liknande, men något förenklaad kartbild på rapportens baksida visar församlingskyrkorna i hela riket.

Kyrkans uppförandetid

- Medeltiden
- 1550–1760
- 1760–1860
- 1860–1950
- Osäker

Viktigare planförändring

- Ombyggnad av långhus/kor 1550–1760
- Ombyggnad av långhus/kor 1760–1860
- Ombyggnad av långhus/kor 1860–1950
- Osäker ombyggnadstid av långhus/kor
- Tillbyggnad av korsarm/ar 1550–1760
- Tillbyggnad av korsarm/ar 1760–1860
- Exempel: medeltida kyrka, ombyggd i långhus/kor 1760–1860, tillbyggd med korsarmar 1760–1860

Halland

LANDSKAPETS KYRKOR

Markus Dahlberg, red.

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond

Riksantikvarieämbetet

FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

PROJEKTLEDNING:

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap),
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),
Sockenkyrkoprojektet, Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporröng (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET:

Konst- och arkitekturvetare: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,
Ing-Marie Nilsson, Claes Sörstedt, Marian Rittsel-Ullén, Eva Vikström.
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Mikael Johansson, Elisabeth
Gräslund Berg, Birgitta Roeck Hansen, Gunnar Risberg.

KONTAKT:

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08-5191 8000
E-post: registrator@raa.se
Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Rolfstorps kyrka. Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg.
Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets
kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 sluta-
lade att rita hus och övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kultur-
miljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget,
som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika
museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet, ur vars samling rapportens
omslagsbild är hämtad. År 1940 anordnades på Statens Historiska Museum en
utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, ”Svensk byggnads-tradition i bil-
der”, 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Riksantikvarieämbetets förlag
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST samla@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård
KARTOR Markus Dahlberg, Stefan Ene, Claes Sörstedt
PLANRITNINGAR Claes Sörstedt
TABELLER OCH DIAGRAM Markus Dahlberg
LAYOUT OCH ORIGINAL Sverker Michélsen
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle 2002. Medgivande M2002/1639.
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2002 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:3

ISBN 10: 91-7209-221-1 (tryck), 2016

ISBN 13: 978-91-7209-221-1 (tryck), 2016

ISBN 978-91-7209-733-9 (PDF), 2016

Innehåll

- 5 Förord
Erik Wegræus
- 7 Inledning
Ingrid Sjöström och Markus Dahlberg
- 11 Kyrkan i landskapet
Gunnar Risberg och Kristina Franzén
- 22 Medeltidens kyrkor
Ing-Marie Nilsson
- 33 Kyrkorna 1550–1760
Eva Vikström
- 41 Kyrkorna 1760–1860
Eva Vikström
- 53 Kyrkorna 1860–1950 och senare restaureringar
Jakob Lindblad
- 62 Hallands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Markus Dahlberg med bidrag av Eva Vikström
- 68 Litteratur om Hallands kyrkor
sammanställd av *Ing-Marie Nilsson och Markus Dahlberg*
- 71 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar ständigt till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och skyddas och om hur det kan brukas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkoberstandet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001 har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter, varav denna är den första, och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Kulturmiljövårdens Bebyggelseregister. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Erik Wegræus
Riksantikvarie

Inledning

av Ingrid Sjöström och Markus Dahlberg

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobyggandet i landskapet Halland från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Projektresultaten kommer även att redovisas i en tryckt volym om kyrkorna i hela landet, samt genom uppgifter som i samarbete med Riksantikvarieämbetet görs tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001. Anslaget förvaltas av Riksantikvarieämbetet. Projektet har som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö studeras både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymer och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan. Språkbruket har också växlat över tiden, utan enhetlighet.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbilden och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bl.a. genom att den oftast saknat centrala funktioner utöver de rent kyrkliga. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur stor del av dessa miljöer som ännu är bevarade, samt vilka

regionala särdrag i kyrkomiljöerna som kan knytas till allmänna geografiska strukturer i landet.

Projektets forskare är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsaksammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång (eller brist) på kompetens, material och resurser. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna fungerar som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld möter här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stiftsstäder eller från huvudstaden.

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets registerenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. De metodiska överväganden som styrkt faktainsamlingen kommer att redovisas i en särskild rapport. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmaterial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projektmedarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för landskapsrapporternas översiktstexter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. I sin helhet är basmaterialet alltför stort att publicera. För närvarande pågår ett utvecklingsarbete i avsikt att göra det tillgängligt via Kulturmiljövårdens Bebyggelseregister.

Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och specialproblem återstår att behandla; att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Projektet välkomnar påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte och kontakter kring rapporten (se tryckortssida).

HALLANDS KYRKOR

Hallands församlingskyrkor, äldre än 1950, är 90 till antalet. Falkenberg är den enda av landskapets församlingar som brukar såväl den gamla medeltidskyrkan som en ny kyrka, uppförd under 1800-talets slut. Den medeltida kyrkan i Övraby, föregångare till nuvarande Halmstad, revs under 1500-talet, men församlingen finns alltjämt kvar. Laholm var 1950 uppdelad i en stads- och en landsförsamling. Medeltidskyrkan S:t Clemens i Laholm har dock fungerat som huvudkyrka för bägge församlingarna.

Kyrkorna i Halland framstår i allmänhet som enkla. Bilden av en putsad gråstenskyrka med oartikulerad planform och ett lågt torn vid västgaveln framtonar som typisk för landskapet. Å andra sidan påträffar vi i interiörerna ofta ett folkligt och färgrikt måleri. Klassicistiska inredningar utformade av regionalt verksamma bygdesnickare utgör ett annat karakteristiskt inslag.

Få av Hallands kyrkor har letat sig fram till de konsthistoriska översiktsverken. Forskningen kring Hallands kyrkor är också mycket ojämn. En kommenterad litteraturlista följer efter rapportens översiktskapitel. Av denna framgår att endast kyrkorna i Varberg, Värö och Stråvalla publicerats med den vetenskapliga akribi som tillkommer monografierna i det konsthistoriska inventeringsverket Sveriges Kyrkor.

Det finns alltså påtagliga luckor i vår kunskap om kyrkorna i Halland. Många av dem består till stor del av medeltida murverk, men vår kunskap om medeltidskyrkornas ålder är ofta bristfällig. Problemen är annorlunda då det gäller det sena 1700-talets och 1800-talets kyrkobyggande, som också i hög grad sätter prägel på Hallands kyrkliga landskap. Här möter oss flera byggmästare med verksamhet över landskapsgränserna, föga uppmärksammade av tidigare forskning och värda studier i sig.

Föreliggande landskapsrapport inleds av en presentation av kyrkorna i landskapet ur ett kulturgeografiskt perspektiv. De följande fyra kapitlen är kronologiskt upplagda, indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (uppdelat i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950. I det sista kapitlet ingår även restaureringar från 1800-talet till nutid. Tidsgränserna är, som alla sådana indelningar, en schablonisering av ett kontinuerligt tidsflöde, upprättad av praktiska skäl för att grovt kunna sortera materialet. Rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik av landskapet Hallands kyrkor, med tonvikt på det för landskapet typiska i relation till landet i övrigt.

Sockenkyrkoprojektet har även undersökt bevarade bänklängder i landet för att kartlägga de olika principer som varit vägledande för fördelningen av platser i bänkarna. Bänklängder finns bevarade från endast 15 % av Hallands socknar, och det är därför svårt att dra säkra slutsatser ur materialet. I de längder som finns, företrädesvis från 1700-talet, är hemmanets storlek i de flesta fallen utslagsgivande för placeringen, medan lottning förekommer i några fall. Bänklängdsmaterialet för hela riket finns sammanställt i en särskild rapport.

Arbetet med landskapsrapporten har skett i kontakt med Hallands läns antikvariska expertis. Kyrkoantikvarier vid länsstyrelse och länsmuseum har beretts tillfälle att läsa översiktstexterna och ta del av basmaterialet. Vi vill framföra ett varmt tack för de synpunkter och påpekanden som kommit oss till del.

Rapportens författare

Markus Dahlberg är fil.dr i konstvetenskap, Göteborgs universitet, doktorand och därefter bitr. projektledare inom projektet 1996–2001. Numera antikvarie vid Sveriges Kyrkor, RAÄ.

Kristina Franzén är fil.mag. och doktorand i kulturgeografi, forskningsassistent inom projektet 1996–2001.

Jakob Lindblad är arkitekt och fil.mag. i konstvetenskap, Chalmers tekniska högskola och Uppsala universitet, doktorand och forskningsassistent inom projektet 1996–2001.

Ing-Marie Nilsson är fil.mag. i medeltidsarkeologi och konstvetenskap, doktorand i medeltidsarkeologi, Lunds universitet. Forskningsassistent inom projektet 1997–98.

Gunnar Risberg är fil.kand. i kulturgeografi, arkeologi och samhällsplanering vid Stockholms universitet. Forskningsassistent inom projektet 1997–98.

Eva Vikström är docent i konstvetenskap, tidigare forskarassistent vid Umeå universitet och antikvarie vid Västerbottens museum. Associerad till projektet 1998–2001. Numera forskare vid Sveriges Kyrkor, RAÄ.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien
DD	Diplomatarium Danicum
RA	Riksarkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SvK	Sveriges Kyrkor
ÖIÄ	Överintendentsämbetet

Kyrkan i landskapet

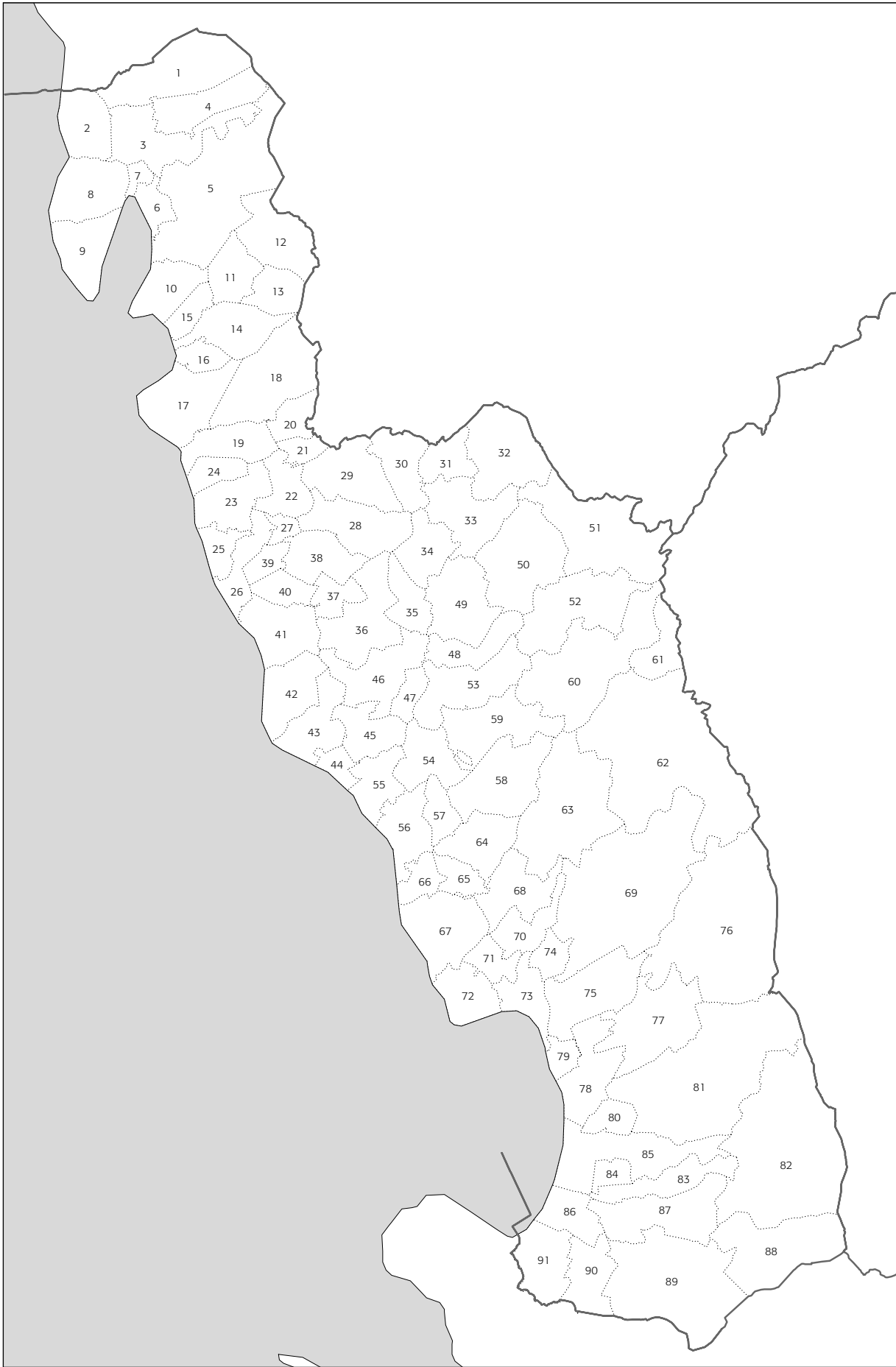
av Gunnar Risberg och Kristina Franzén

Administrativ och kyrklig indelning

Landskapet Hallands gränser sammanfaller i stort med Hallands län. Undantagen utgörs av Östra Karups socken som tillhör Skåne län samt Lindome som tillhör Västra Götalands län. Inom Hallands län faller Älvsered, Grimmared, Gunnarsjö, Karl Gustav samt Kungsäters socknar, tillhörande Västergötland. Dessutom hör till länet Femsjö, Färgaryd, Jälluntofta, Långaryds och Södra Unnaryds socknar samt en mindre del av Torups socken, alla tillhörande landskapet Småland.

Hallands nationstillhörighet har växlat sedan medeltiden. Ursprungligen tillhörde landskapet Danmark men under 1300-talets första del övergick norra Halland i norsk ägo (1305–19), för att sedan under Magnus Eriksson tillhöra både Sverige och Norge. År 1341 köpte Magnus Eriksson även södra Halland av Valdemar Atterdag, som senare, år 1360, erövrade både södra och norra Halland och återförde landskapet i dansk ägo. Under nordiska sjuårskriget (1563–70) låg landskapet periodvis under svensk ägo men återerövrades av danskarna. Efter freden i Brömsebro år 1645 överläts Halland till Sverige på 30 år, men först efter frederna i Roskilde 1658 och Lund 1679 kom landskapet definitivt att tillhöra Sverige och svensk lag infördes 1683. I Ätran gick tidigt en administrativ gräns som delade Halland i en nordlig och sydlig del. Den första länsindelningen faller tillbaka på denna gräns och de nya länen kom att utgöras av Varbergs län norr om Ätran samt Halmstads och Laholms län söder om Ätran. Halland hade under medeltiden två landsting med tingsplatser i Halmstad och Varberg. Landskapet blev sedermera indelat i åtta häradar: Fjäre, Viske, Himle, Faurås, Årstad, Halmstad, Tönnersjö och Höks häradar.

Fram till 1646 hörde Halland kyrkligt till Lunds stift, därefter har det legat under Göteborgs stift. Hallands församlingsbildning kännetecknas av stabilitet. Majoriteten av dem är medeltida. Endast kring städerna Halmstad, Falkenberg, Kungsbacka, Laholm och Varberg, med deras i många fall komplicerade bakgrund, har församlingsbildningarna växlat genom att nya brutits ut, eller äldre införlivats. I flera fall har förändringarna skett redan under medeltiden. År 1950 hade Halland 91 församlingar (tab. 1, fig. 1). Därefter har två nya församlingsbildningar tillkommit, nämligen Oskarström (utbruten ur Enslövs och Slättåkra församlingar 1957) och Martin Luther (utbruten ur Halmstad 1962), medan Laholms lands- och stadsförsamling slagits samman (Laholms församling bildad 1972).

Församlingar förtecknade i
nummerordning

1 Lindome	61 Kinnared
2 Släp	62 Torup
3 Tölö	63 Slättåkra
4 Älvsåker	64 Getinge
5 Fjärås	65 Rävinge
6 Hanhals	66 Steninge
7 Kungsbacka	67 Harplinge
8 Vallda	68 Kvibille
9 Onsala	69 Enslöv
10 Ölmevalla	70 Holm
11 Gällinge	71 Vapnö
12 Förlanda	72 Söndrum
13 Idala	73 Halmstad, S:t Nikolai
14 Frillesås	74 Övraby
15 Landa	75 Snöstorp
16 Stråvalla	76 Breared
17 Värö	77 Tönnersjö
18 Veddige	78 Eldsberga
19 Ås	79 Trönninge
20 Sällstorp	80 Tjärby
21 Stamnared	
22 Valinge	81 Veinge
23 Lindberg	82 Knäred
24 Torpa	83 Ysby
25 Varberg	84 Laholms Stads
26 Träslöv	85 Laholms Lands
27 Gödestad	86 Skummeslöv
28 Rolfstorp	87 Ränneslöv
29 Skällinge	88 Hishult
30 Nösslinge	89 Våxtorp
	90 Hasslöv
31 Källsjö	91 Östra Karup
32 Fagered	
33 Ullared	
34 Svarträ	
35 Köinge	
36 Sibbarp	
37 Dagsås	
38 Grimeton	
39 Hunnestad	
40 Spannarp	
41 Tvååker	
42 Morup	
43 Stafsinge	
44 Falkenberg	
45 Vinberg	
46 Ljungby	
47 Alfshög	
48 Askome	
49 Okome	
50 Gällared	
51 Gunnarp	
52 Krogsered	
53 Vessige	
54 Årstad	
55 Skrea	
56 Eftra	
57 Slöinge	
58 Asige	
59 Abild	
60 Drängsered	

Församlingar förtecknade i
bokstavsordning

59 Abild	36 Sibbarp
47 Alfshög	55 Skrea
58 Asige	86 Skummeslöv
48 Askome	29 Skällinge
	2 Släp
76 Breared	63 Slättåkra
	57 Slöinge
37 Dagsås	75 Snöstorp
60 Drängsered	40 Spannarp
	43 Stafsinge
56 Eftra	21 Stamnared
78 Eldsberga	66 Steninge
69 Enslöv	16 Stråvalla
	34 Svarträ
32 Fagered	20 Sällstorp
44 Falkenberg	72 Söndrum
5 Fjärås	
14 Frillesås	80 Tjärby
12 Förlanda	24 Torpa
	62 Torup
64 Getinge	26 Träslöv
38 Grimeton	79 Trönninge
51 Gunnarp	41 Tvååker
50 Gällared	3 Tölö
11 Gällinge	77 Tönnersjö
27 Gödestad	
	33 Ullared
73 Halmstad, S:t Nikolai	22 Valinge
6 Hanhals	8 Vallda
67 Harplinge	71 Vapnö
90 Hasslöv	25 Varberg
88 Hishult	18 Veddige
70 Holm	81 Veinge
39 Hunnestad	53 Vessige
	45 Vinberg
13 Idala	89 Våxtorp
	17 Värö
61 Kinnared	
82 Knäred	83 Ysby
52 Krogsered	
7 Kungsbacka	54 Årstad
68 Kvibille	19 Ås
31 Källsjö	
35 Köinge	4 Älvsåker
85 Laholms Lands	10 Ölmevalla
84 Laholms Stads	91 Östra Karup
15 Landa	74 Övraby
23 Lindberg	
1 Lindome	
46 Ljungby	
42 Morup	
30 Nösslinge	
49 Okome	
9 Onsala	
28 Rolfstorp	
87 Ränneslöv	
65 Rävinge	

Fig. 1, tab. 1. Hallands församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabellen i nummerordning respektive alfabetisk ordning.

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingsgränser, beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års gränser.

Hallands landskapsbild – topografisk indelning

Det halländska naturlandskapet kan grovt delas in i fyra regioner: *slättbygderna*, *skogsbygderna*, *sprickdalslandskapet* samt *Nordhallands kustbygder* (fig. 2).

Slättbygderna i söder utgörs främst av Laholmsslätten. Slätten är idag starkt uppodlad och omfattande boskapsuppfödning förekommer. Tidigare fanns här vidsträckta fuktängar och längre österut har ljunghedarna dominerat landskapet, ända in på 1800-talet. Slätten är i söder jämn och bred men smalnar mot norr och blir alltmer söndersprängd av skogsklädda åsar. Odlingsbygderna följer älvdalarna upp mot höglandet i öster. Här möter en sjörik övergångszon med lövskog och planterad granskog. Kusten i söder är flack med långgrunda sandstränder och vidsträckta områden med sanddyner.

Skogsbygderna i södra Hallands inland är en utlöpare till det sydsvenska höglandet, på sina håll med nivåer över högsta kustlinjen. Åkermarken är, precis som på smålandssidan, terränganpassad. Området har låg uppodlingsgrad och är rikt på sjöar och omfattande myrmarker. Tidigare dominerade här vidsträckta ljunghedar, men alltsedan 1800-talet har skogsplantering ägt rum och numera växer främst barrskogen tät.

I mellersta Halland möter sprickdalslandskapet. I övergångszonen mellan inlandsplatån och kustslätten har det småländska urbergspeneplanet brutits sönder och eroderats i berggrundssprickorna. Sprickdalssystemen går i nordost-sydvästlig riktning och i nordost fortsätter de även in i Västergötland. Mot väster övergår bergkullterrängen i kustslätten.

Mot kusten i Nordhalland förändras sprickdalarna till en kargare natur med nakna klippor kring älvmyningarna. På Onsalahalvön möter bördiga, böljande odlingsbygder. Längst i norr sammansmälter Nordhallands kustbygder med den västgötska och bohuslänska arkipelagen.

Bebyggelsehistoria

Fornlämningsbeståndet i Halland återfinns till största delen vid kusten och i anslutning till vattendragen upp mot sprickdalarna i öster. Detta speglar också huvuddragen i Hallands bebyggelsestruktur under förhistorisk tid. I synnerhet södra Halland präglas av en stark nyodling sedan mitten av 1800-talet, vilket medfört att möjligheterna att identifiera fornlämningar ovan jord varit begränsade. Istället är det främst genom arkeologiska undersökningar inför större vägbyggen och andra infrastruktur-satsningar som bebyggelsebildens kommit i dagen.

Namnet Halland nämns på 500-talet e.Kr. av den romerske geografen Jordanes och motsvarade ursprungligen en stam som bodde i den sydligaste delen av landskapet, kring Hallandsåsen. Hela landskapet avses först under den tidiga medeltiden, då som en provins i det nybildade stordanska riket.

Yngre järnålderns bebyggelse brukar uppskattas utifrån förekomsten av höggravfält, men det låter sig främst göras i norra Halland. Förhållandet mellan gravar och bebyggelse är dock svårbedömt i landskapet som helhet. Detsamma gäller för kyrkornas närmare förhållande till yngre järnålderns bebyggelse. Ortnamn som kan vara indikationer på förhistoriskt religionsutövande är inte så vanligt förekommande, exempel finns dock bl.a. i sockennamnet Onsala (gudanamnet Oden), taget från namnet på den ursprungliga kyrkbyn. Ett annat är Hov (gudahus), omkring en kilometer väster om kyrkan i Ysby socken.

Under mitten av 1100-talet började en ekonomisk tillväxtperiod med

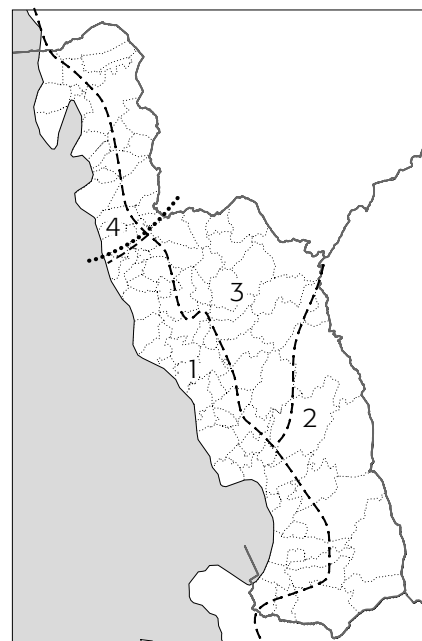

Fig. 2. Topografisk indelning baserad på naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar: 1. Slättbygderna. 2. Skogsbygderna. 3. Sprickdalslandskapet. 4. Nordhallands kustbygder. Den prickade linjen anger kulturgränsen mellan norra och södra Halland.

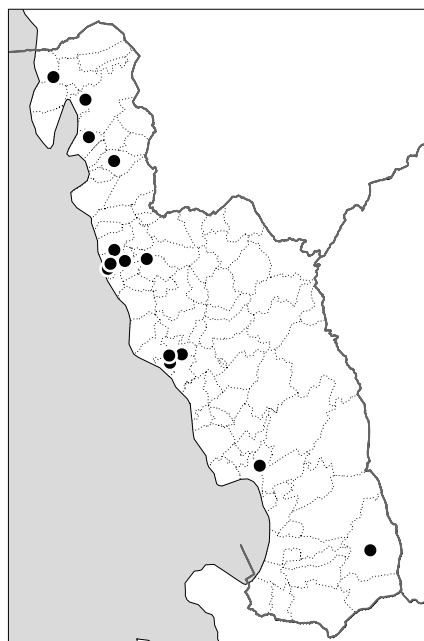

Fig. 3. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor, äldre än 1950. Såväl Varberg, Falkenberg som Halmstad har under medeltiden haft andra stadslägen med egna kyrkor, vilka så småningom övergivits. Platsen för stadskyrkan Ny Varberg ligger inom Lindbergs församling. Kyrkplatserna i övrigt markerar i allmänhet ett äldre läge för församlingens huvudkyrka. Undantaget är Hahals, där medeltidskyrkan efter restaurering tagits i bruk, medan platsen för 1800-talskyrkan är övergiven.

omfattande nyodlingar och befolkningstillväxt. Nyodlingarna letade sig ut mot perifera områden i det östra delarna av Halland. Hallandslistan i kung Valdemars jordebok från 1200-talet upptar flertalet nytillkomna "skogsbyar", många så nybildade att de inte kunnat taxeras till skatt. Under den tidiga medeltiden uppstår också de första halländska städerna Halmstad och Laholm, möjligen också det gamla Varberg, då kallat Getakärr. De halländska städerna utvecklades dock inte i någon större utsträckning förrän under senmedeltiden. Intressant är också det för Halland typiska fenomenet att två självständiga städer utvecklades omedelbart intill varandra, exempelvis Gamla och Nya Falkenberg, Gamla Varberg (Getakärr) och Nya Varberg samt Kungsbacka och Gåsekil. De skiftande stadslägena under medeltiden har gett upphov till flera av de övergivna kyrkplatser som är kända från landskapet (fig. 3).

Inom vissa delar av Halland bedrevs under medeltiden en primitiv järnhantering. Uppgifter förekommer bl.a. i Sorö klosters gåvobok från 1200-talet. Bl.a. nämns Järnvirke i Tvååkers socken och det intilliggande Södra Järnvirke i Sibbarps socken. Den tillväxt som präglat den första delen av medeltiden avstannade under 1300-talet. Tillbakagången i ekonomin var en företeelse som inte bara var märkbar i Halland utan i stora delar av Norden. Uppgifter om ödegårdar är allmänt förekommande i senmedeltida dokument över gods försäljningar och arvsskiften i Halland. Upplysningar om nyodlingar saknas däremot helt.

Halland härjades av otaliga krig under 1500- och 1600-talen, särskilt under det nordiska sjuårskriget 1563–70 samt Kalmarkriget 1611–13. Svenska och danska trupper härjade svårt i olika delar av landet och svenskarna gick särskilt hårt fram i Halland under Kalmarkriget. De svåra härjningarna gjorde att bl.a. gränshandeln blev lidande och bönderna i gränsbygderna slöt under Kalmarkriget separata gränsfreder.

När Halland blev svenskt, vid mitten av 1600-talet, upprättades fullständiga förteckningar över jordägandet. Där framgår bl.a. att adelns jordägande var koncentrerat till södra Halland. De oroliga gränstrakterna mot Sverige ansågs inte som attraktiva. Det halländska jordbruket gav under denna tid låg avkastning och många uppgifter finns om gårdar som lades öde. Åkerarealerna var begränsade och undersökningar har visat att jordbruket var i obalans. Halland tillhörde det västsvenska ensädesområdet och produktiviteten var beroende av kontinuerlig tillförsel av kreatursgödsel. För att detta skulle fungera var förutsättningen att det fanns en balans mellan de olika markslagen. Undersökningar har dock visat att ljunghäcken ofta bredde ut sig på bekostnad av ängsmarken. Detta medförde att underlaget för kreaturens vinterfoder reducerades, vilket i sin tur minskade tillgången på gödsel. På andra håll löste man detta genom att lägga delar av marken i träda, men i Halland behöll man ensädesystemet fram till 1800-talet.

Problemen i det halländska jordbruket var bl.a. beroende av den sandiga jordmånen och det tunna matjordstäcket. I förening med avsaknaden av träd och buskar medförde detta att vinden lätt slog omkull säden. Dessutom var det tunna sandjordstäcket känsligt för torrperioder. Det var först mot slutet av 1700-talet som tillförseln av näringsämnen säkrades genom s.k. mörklägning. Kalkhaltig lerjord underlagrar sandjorden på många platser och genom att ta upp mörkläggar, fortfarande synliga på sina håll i landskapet, utvanns för åkern viktiga mineraler. Detta bidrog till att hedmarkerna uppodlades och den halländska kusten omvandlades till slättbygd i egentlig mening. Det är också först efter laga skiftets genomförande i mitten av 1800-talet som Halland blev självförsörjande på spannmål. Bebyggelsen bestod av enstaka platsbyar av skånsk karaktär. Mera allmänt förekom-

mande var dock byalag som utgjordes av gårdsklungror och ensamgårdar, samlade kring inägomarken.

Livsmedels-, sten- och trävaruindustrin växte också fram kring sekelskiftet men dock aldrig i någon större omfattning. Stations samhällen med mindre industrier etablerades kring järnvägen. Det underutvecklade jordbruket samt stark folkökning och missväxt tvingade ofta hallänningarna till säsongsvisa arbetsvandringar till Bohuslän och Skåne. Emigrationen från Halland, främst till Danmark och USA, var också en av de procentuellt högsta i landet.

Det är först under slutet av 1800-talet och framförallt under 1900-talet som en verklig industriell expansion har givit underlag för en växande bebyggelse. Särskilt omvälvande har den senare delen av 1900-talet varit. Omfattande tillväxt av bebyggelse har framförallt skett i form av villa- och fritidshusbebyggelse, ofta i anslutning till städerna, samt i mindre industri- och stations samhällen.

Regionala bebyggelsehistoriska särdrag

Hög uppodlingsgrad, omfattande boskapsuppfödning, bältet med tallskog som skydd mot jordflykten samt den täta fritidshusbebyggelsen vid kustremsan, är några kännetecken för södra Hallands slättbygd. Det sena 1800-talets industriella utveckling dominerades av verksamheter inom textilindustrin. De vidsträckta sandstränderna är ett populärt mål för sommar turismen, den yttersta kustremsan är också på flera håll starkt påverkad av fritidsbebyggelse.

I södra Hallands skogsbygder är landskapet höglänt med låg uppod-

Fig. 4. Vallda kyrka på Onsalahalvön. Vallda kyrkby tillhör de områden som förklarats som riksintressanta för kulturmiljövården. Kyrkbyn är av hög ålder och den nuvarande bebyggelsen från 1800-talets mitt anses som representativ för Nordhalland. Foto Jan Norrman 1997, RAÄ.

lingsgrad och stora myrmarksområden. Idag är området också skogrikt med företrädesvis barrskog på tidigare ljunghedar. Åkermarken är terränganpassad och bebyggelsen ligger ofta i lidlägen. Befolkningsminskningen här har inte varit lika dramatisk som i de nordligare delarna av inlandet.

Kulturellt går en skiljelinje mellan norr och söder i den gamla gränsbygden kring Varberg. Söder om denna forna gränsbygd återfinns man skånska företeelser som bl.a. korsvirkeshuset och platsbyarna. I de norra kustsocknarna fanns tidigare en särpräglad sjöfararkultur med bondeseglation. Det gav under 1700- och 1800-talen ett betydande välstånd, som återspeglas i herrgårdslänkande bebyggelse – kaptensgårdar – och rikt dekorerade gravstenar på kyrkogårdarna.

Även på Onsalahalvön förekommer en särpräglad äldre bebyggelse (fig. 4), bl.a. i form av kaptensgårdar. Idag domineras kustremsan av fritidshusbebyggelse, i norr dessutom av semiurban bebyggelse i närheten av Kungsbacka och mot Göteborgsregionen. Innanför kustremsan består bebyggelsen vanligen av byar samt vid laga skiftet utflyttade gårdar. Den agrara verksamheten har en tonvikt på djurhållning.

I sprickdalarna ligger bebyggelsen ofta något uppdraget på dalgångssidorna. Odlingsmarken är samlad i sluttningarna ner mot vattensystemen. Högre upp möter skogen.

Sockenstorlek

Generellt gäller att de till ytan minsta socknarna finns längs hela Hallandskusten (fig. 5). Inlandet uppvisar större socknar. De allra största socknarna påträffas i de södra skogsbygderna. I allmänhet är det också så att små socknar återfinns i centralbygderna och där befolkningstalen är höga, så även i Halland. Det är också längs kusten som befolkningen har ökat mest under 1800- och 1900-talen (fig. 6). Speciellt tydligt är detta kring städerna. I sprickdalarna har befolkningssiffrorna alltid varit låga och har, efter en svag uppgång vid 1800-talets mitt åter sjunkit. Många socknar har inte mycket mer än ett par hundra invånare. Skogsbygderna mot Smålandsgränsen har dock varit mer befolkningstäta och här har utvecklingen varit gynnsammare än längre norrut.

Kyrkan i landskapet

TOMT OCH LÄGE

I många kyrkomiljöer ligger kyrkan enskilt, tillsammans med församlingshem och ibland prästgård. Detta gäller såväl i norra som i södra Halland. Dock är det heller inte ovanligt att kyrkorna ligger i utkant av bebyggelsen eller centralt, med omgivande bebyggelse. Riktigt tydliga regionala mönster går inte att urskilja. Några särdrag framträder dock. I de allra nordligaste delarna av Halland, i områdena med närhet till Göteborg, ligger kyrkan vanligen centralt med omgivande bebyggelse eller i utkant av bebyggelsen. Den omfattande villa- och fritidshusbebyggelse, som tillkommit genom storstadsregionens tillväxt under 1900-talet, har här ofta inlemmat kyrkomiljöerna. Strax söder om Kungsbackaområdet ligger kyrkorna istället ofta enskilt.

Även i södra Halland ligger de stadsnära kyrkorna ofta enskilt eller i utkanten av bebyggelsen. Särskilt gäller detta kring Falkenberg och i viss mån även kring Halmstad. Det förefaller ibland som om kyrkomiljöer som tidigare varit sockencentra, under 1900-talets senare del förlorat sin funktion. Ett exempel är Skrea i östra utkanten av Falkenberg. Här fanns

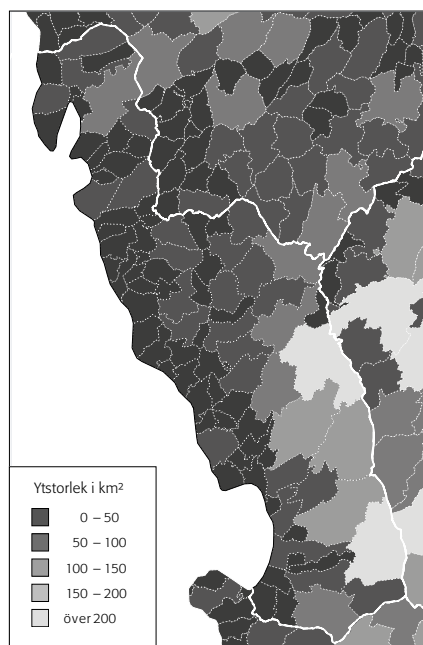

Fig. 5. Församlingarnas storlek. Hallands församlingar har i det närmaste uteslutande tillkommit under medeltiden. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ytorlek.

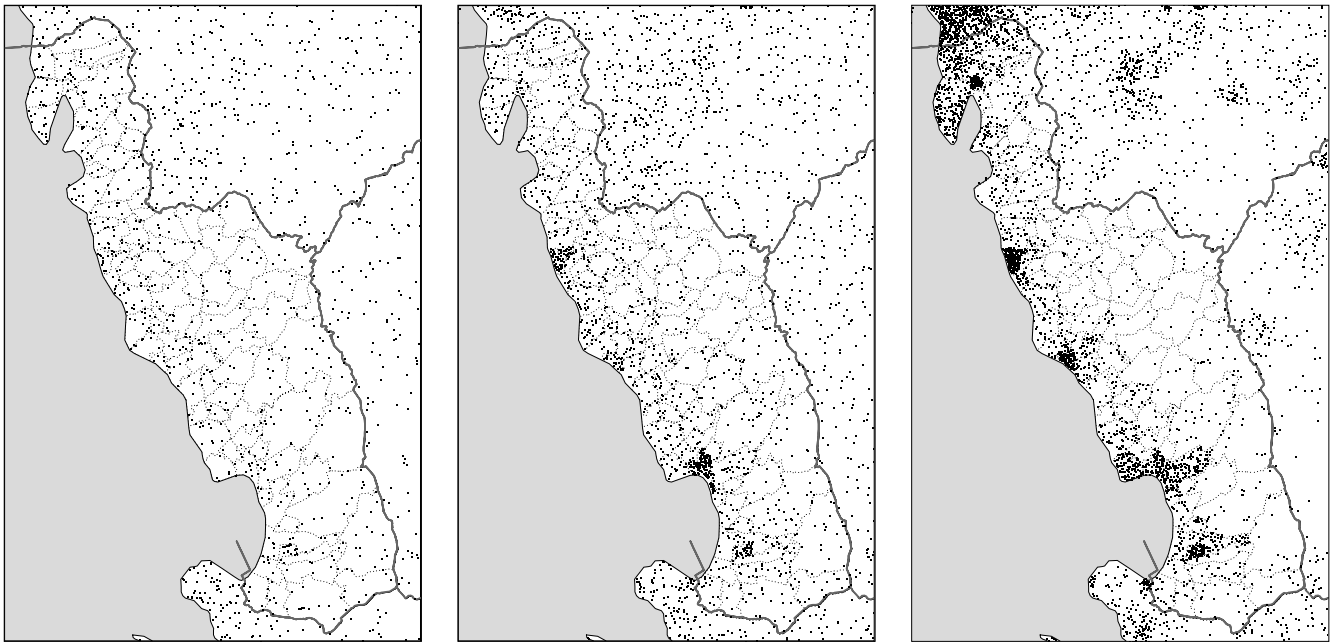

Fig. 6 a–c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överfört i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 innevånare. Framförallt mellan 1900 och 1995 har Hallands befolkning koncentrerats till städerna och längs kusten.

tidigare prästgård, pastorsexpedition och ålderdomshem och kyrkan låg i anslutning till vägen in till Falkenberg. Numera saknas pastorsexpeditionen, ålderdomshemmet fungerar som vandrarhem och trafiken leds via motortrafikleden förbi kyrkomiljön. Den gamla centraliteten har gått förlorad. Landskapets tyngdpunkter har förskjutits i takt med samhällets moderna omvandling och städernas tillväxt. Å andra sidan har kyrkor som tidigare låg klart utanför städerna under senare delen av 1900-talet kommit att hamna i deras omedelbara närhet. Numera utgör dock dessa kyrkomiljöer inga centra och har följaktligen hamnat i skymundan. Fokus har istället ofta hamnat på nybyggda service- och köpcentra. Undantag finns dock, exempelvis Vinbergs kyrkomiljö, som trots sin närhet till Falkenberg behållit karaktären av sockencentrum (fig. 7).

I allmänhet kan sägas att valet av plats för kyrkobyggnaderna sammanhänger med landskapets karaktär. Kyrkorna i det kuperade sprickdalslandskapet i norra Halland ligger ofta högt med en vidsträckt utsikt eller höglänt på dalgångsidorna. Inte sällan ligger kyrkorna också på gränsen mellan öppet landskap och skogsmarker. Ås och Torpa kyrkor är två exempel på lägen med magnifika utsikter. Kyrkor på lägre nivåer, belägna centralt i odlingsmarken finns också representerade. Här kan Hanhals numera övergivna kyrkplats nämnas som exempel.

I trakten av Varberg går kulturgränsen mellan norra och södra Halland. Även landskapet förändras och man förnimmer tydligt att man inträder i ett annat landskapsrum. En påtaglig skillnad är att landskapet uppvisar mindre nivåskillnader och här ligger kyrkorna också vanligen lägre. Dock har man även i södra Halland många gånger utnyttjat mindre höjder som markerar kyrkornas plats i landskapet.

Södra Hallands slättbygder uppvisar i dag på de flesta håll en fullåkersbygd och man finner ofta kyrkor belägna mitt i detta flacka odlingslandskap (fig. 8). Man måste emellertid ha i minnet att denna fullåkersbygd är en relativt sen företeelse. Södra Halland i synnerhet uppvisar också många storgårdar som ofta bidragit till att forma ett säreget herrgårdslandskap. Det gäller framförallt i de medeltida städernas närområden. I Falkenbergs-trakten och i närheten av Halmstad och Laholm, hyser snart sagt varje socken en storgård. Många av dessa herrgårdsmiljöer ingår tillsammans

Fig. 7. Vinbergs kyrka ligger strax nordost om Falkenberg, men har trots detta kvar sin karaktär av socken-centrum. Foto Jan Norrman 1991, RAÄ.

Fig. 8. Eldsberga kyrka. Kyrkan ligger på den mäktiga Eldsbergaåsen i full-åkersbygden i sydvästra Halland. Foto Jan Norrman 1992, RAÄ.

med medeltida kyrkor som delar i större riksintresseområden. Socknarna i södra Hallands slättbygder är tämligen små till ytan. Man kan dock notera en viss variation i sockenstorlek, speciellt mellan de kustnära socknarna och dem strax innanför dessa; de senare är något större. En skillnad som främst speglar forna tiders befolkningstäthet, naturgivna förutsättningar och bebyggelsestruktur.

I södra Hallands skogsbygder är socknarna förhållandevis stora till ytan. Det är framförallt mot Smålandsgränsen, i landskapets sydöstra del, som man återfinner de största socknarna. Här ligger kyrkorna, liksom övrig bebyggelse, i små avgränsade landskapsrum som öppnar sig som

gluggar i den täta skogsmarken. Kyrkorna återfinns ofta på gränsen mellan öppet landskap och skogsmark (fig. 9).

KYRKOJORD

Kyrkorna i Halland präglas inte av något överdåd, varken vad gäller storlek eller utformning. Istället ger de en förnimmelse om de knappa förhållanden som länge var vanliga i stora delar av landskapet. Detta avspeglas också i de relativt fåtaliga prästgårdar som kunnat identifieras i materialet. Istället förekommer ofta annan benämning på kyrkojord såsom klockare- eller djäknejord. De små och fattiga socknarna har inte haft tillräckligt befolkningsunderlag och har ofta fått dela på prästtjänsten.

KYRKOMILJÖER

I landskapet finns ett flertal exempel på kyrkomiljöer som förtjänar att nämnas. Många kyrkor ingår också som en del i riksintresseområden. Några kyrkor kan dessutom sägas vara representativa för sin respektive regioner. Onsala utgör ett fint exempel på en gammal sockencentrummiljö med bevarade förhistoriska lämningar, medeltida kyrka, prästgård och klockargård från 1700-talet. Kyrkan i sig är dessutom ett uttryck för den lokala sjöfarartradition som i mycket präglat bygden på Onsalalandet. Ett annat exempel är Åtradalens riksintresseområde i sin helhet, med kyrkorna Abild, Alfshög, Asige, Köinge, Ljungby, Okome, Svarträ (fig. 10), Vessige och Årstad. Medeltida kyrkor, kyrkbyar samt välbevarade herrgårdsmiljöer är viktiga inslag. Området kännetecknas av ett levande välhävdad agrart landskap, främst präglat av 1800-talet. Hög fornlämningstäthet visar på en lång kontinuitet i bosättningen.

De medeltida städerna i Halland är viktiga för en förståelse av landskapets särart. Stadskärnorna eller delar av dem i Kungsbacka, Falkenberg, Halmstad och Laholm utgör riksintresseområden. Ett fint exempel är Falkenbergs gamla kyrka (S:t Laurentii) som ligger i den äldre stadsbebyg-

Fig. 9. Okome kyrka är belägen i södra Hallands skogsbygder. Kyrkorna här ligger inte sällan på gränsen mellan öppet landskap och skogsmark. Foto Jan Norrman, 1997, RAÄ.

Fig. 10. Svartrå kyrka är belägen i Ätradalens riksintresseområde. Foto Jan Norrman, 1997, RAÄ.

gelsen, med medeltida gatunät och småskalig trähusbebyggelse vid kullerstensbelagda gator.

Framförallt i södra Halland har också många herrgårdsanläggningar satt sin prägel på landskapet. Kyrkor ingår ibland som en naturlig del av herrgårdslandskapet, liksom i riksintresseområdet Vapnödalen där kyrkan ligger ensam tillsammans med gamla epidemisjukstugan och tidigare ålderdomshem. Här har det senmedeltida Vapnö gods, ett exempel på danska storgodsbildningar, under lång tid påverkat landskapsutnyttjandet. Lämnningar efter bl.a. märgelgravar finns i området.

Källor och litteratur

- Lundborg, Lennart: "Halland", i *Med arkeologen Sverige runt*, red. S. Janson och E. B. Lundberg, 1987.
- Olsson, Gunnar: "Hallands politiska historia", i *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*, 1, 1954.
- Person, Bengt-Arne: "Halland. Historia", i *Nationalencyklopedin*, band 8, 1992.
- Sandklef, Albert: "Hallands bönder", i *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*, 1, 1954.
- Selinge, Klas-Göran: "Halland. Förhistoria", i *Nationalencyklopedin*, band 8, 1992.
- Tollin, Clas: "Västsvensk odlingshistoria under 300 år. Östorps by på Labolmsslätten", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1985:10.
- Widgren, Mats: "Halland. Kulturlandskap", i *Nationalencyklopedin*, band 8, 1992.

Medeltidens kyrkor

av Ing-Marie Nilsson

Halland stod under 1100- och 1200-talen under ledning av hövdingar och senare grevar. Under förra hälften av 1200-talet försköts landskapets nordgräns något söderut och fick sin nuvarande sträckning i det att Sverige erövrade en korridor fram till Västerhavet. En viktig källa till kunskap om Halland under denna tid finns i den s.k. hallandslistan i kung Valdemars jordebok, från omkring 1230. Landskapet berördes av krigshandlingar på 1250-talet. En viktig period inträdde på 1280-talet då hela Halland kom att bortförlänas. Landskapet var då uppdelat i två delar med gräns vid Ätran, där respektive del omfattade fyra härader. Norra Halland, som 1283 förlänades till greve Jakob Nielsen, kom att inta den mest självständiga ställningen gentemot den danska kronan, och i detta område gjorde sig starka svenska och norska intressen gällande. Även södra Halland kom efter 1307, då hertig Kristofer övertog ledningen, att undandra sig den danske kungens styre. Med kung Valdemar Atterdag kom dock Halland att åter förenas och införlivas i det danska riket, då först den södra delen erövrades 1360 och den norra 1366. Unionstiden erbjöd goda möjligheter för stormän som t.ex. Abraham Brodersson och Axel Pedersen Tott att skapa sig avsevärda förmögenheter. Halland kom också att beröras av Engelbrektsupproret på 1430-talet.

Vad gäller de kyrkliga förhållandena bör det åtminstone under 1100-talets andra hälft ha funnits ett visst mått av organisation. År 1170 undertecknades ett dokument av en prost i Halland vid namn Palni (Palni præpositus Hallandensis) (DD 1:3, nr 14). Vad detta egentligen innebär är oklart, t.ex. om Palni var ensam i sitt slag eller om det fanns mer än ett prosteri i landskapet, men det visar dock på existensen av en kyrklig funktion över sockenprästens nivå.

Några säkra hållpunkter för när socknarna etablerades finns inte, men medeltida dopfuntar, som främst härrör från medeltidens äldre del, är bevarade från över hälften av landskapets kyrkor. I det skriftliga materialet kan man också finna belägg för att enskilda kyrkor och socknar varit etablerade på 1200-talet och början av 1300-talet. Möjligen kan man tänka sig att sockenkyrkor funnits något tidigare i landskapets huvudbygder (Redin 1986, Salvén 1940), framförallt på slätten där också flertalet av de till ytan minsta socknarna finns.

I slutet av 1100-talet etablerades cistercienserklostret Ås i norra Halland. Av klostret återstår inga murar ovan mark och det är heller inte känt hur klostrets byggnader sett ut. Den andra generationen klosteretableringar, tiggardordnarna, finns representerade i några av de städer som etablerades från 1200-talet och framåt. Urbaniseringen i Halland präglas av

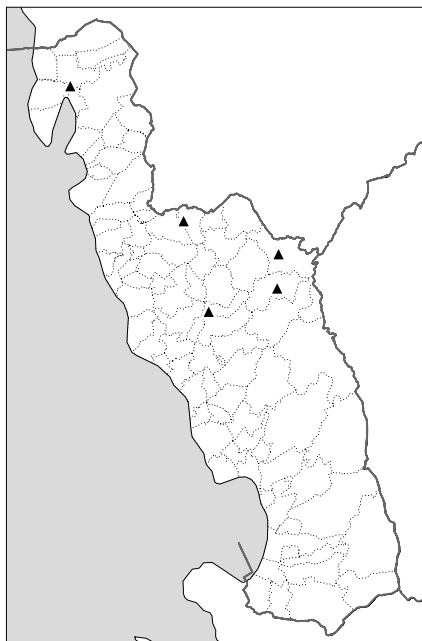

Fig. 11. Medeltida träkyrkor, belagda eller rimligen förmodade. Endast i Kungsbacka är en tidig träkyrka arkeologiskt belagd. Övriga markeringar syftar på medeltida socknar vars äldsta kända kyrka var av trä. Förutom de på kartan markerade finns osäkra indikationer på tidiga träkyrkor även i Övraby och Ysby socknar.

en påfallande instabilitet, med närbelägna stadslägen som avlöst varandra eller fungerat parallellt. I städerna fanns förutom församlingskyrkor även dominikanerkloster (Övraby, Halmstad), franciskanerkloster (Halmstad) samt karmeliterkloster (Ny Varberg). Vid arkeologiska undersökningar i Halmstad samt Ny Varberg har delar av klosteranläggningarna undersökts. Från några av stadsförsamlingarna är också kapell kända (Gamla Falkenberg, Laholm).

Träkyrkor

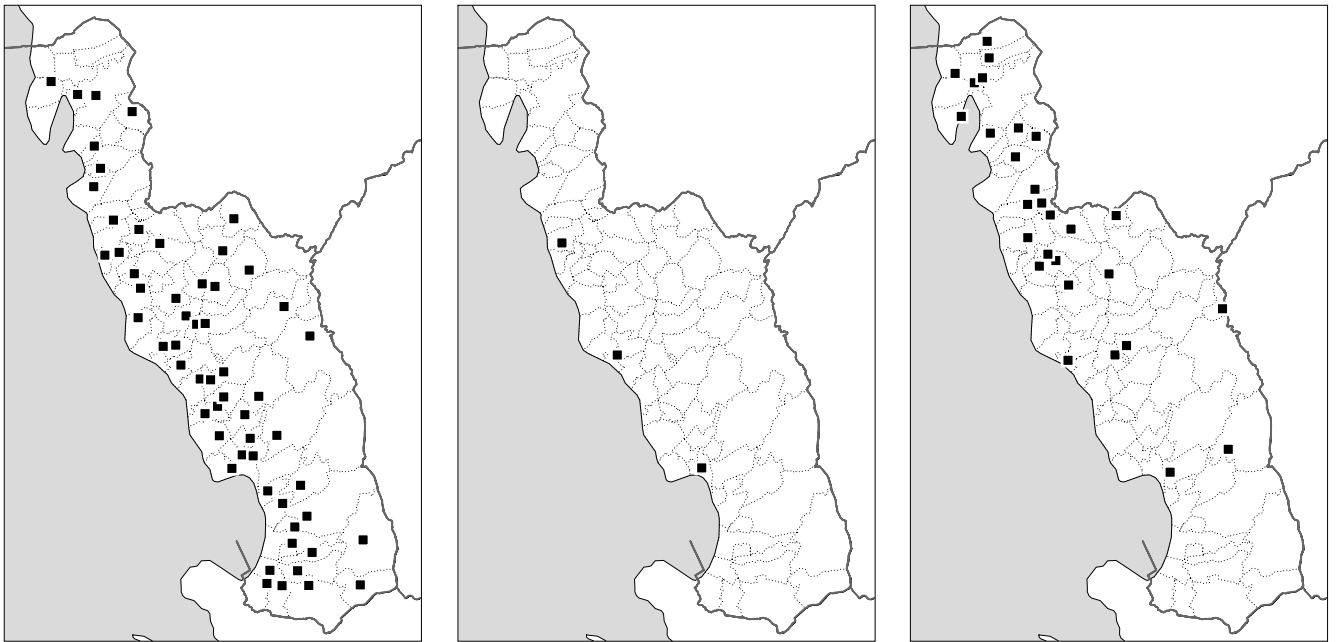
Spåren av medeltidens träkyrkobyggande i Halland är fåtaliga (fig. 11). Inga av landskapets bevarade träkyrkor torde ha medeltida ursprung. Moderna arkeologiska utgrävningar har inte i någon större utsträckning utförts vid halländska kyrkor. I samband med markarbeten i kyrkor har det ibland påträffats stolphål och trämaterial, men då dessa iakttagelser sällan dokumenterats vetenskapligt, framstår värdet av dem som osäkert.

Vissa konkreta resultat har dock framkommit till följd av arkeologiska undersökningar. I Kungsbacka framkom 1959–60 syllstenar till en träkyrka, bestående av ett rektangulärt långhus med måtten 14 × 6 meter. Det kunde dock inte fastställas om kyrkan haft särskilt utbyggt kor eller om den haft salkyrkoplanform. Träkyrkan låg på samma plats som en senare uppförd, medeltida stenkyrka.

I landskapet finns idag två träkyrkor, Nösslinge och Gunnarp, båda belägna i landskapets östra delar. Kyrkorna bör ha tillkommit på 1600- respektive 1700-talen, men i båda kyrkorna finns äldre inventarier, bland annat romanska dopfuntar (fig. 20), och kyrkorna omtalas i det skriftliga materialet på 1330-talet. Det är troligt att dessa kyrkors medeltida föregångare varit av trä. I ytterligare ett par socknar har träkyrkor av okänd ålder först i nyare tid ersatts med stenkyrkor (i Askome skedde detta 1779–80, och i Krogsred 1815–19), vilket också får betraktas som tecken på att träkyrkor funnits där under medeltiden.

Sannolikt har flera av Hallands medeltida stenkyrkor föregåtts av träkyrkor, även om de inte kan beläggas med konkreta fynd. Vid ruinen av Övraby kyrka, det äldsta Halmstad, framkom vid en undersökning 1978 flera gravar vars orientering kraftigt avvek från den senare stenkyrkans och de gravar som hört till denna anläggning, och som därmed indirekt tyder på en föregångare i trä. Det påträffades dock inte några konkreta spår av denna anläggning, vars utformning därmed också är oklar. I detta fall låg alltså den hypotetiska träkyrkan på samma plats som en efterföljande stenkyrka, som sannolikt uppförts under 1100-talet.

Ytterligare belägg för en tidigmedeltida träkyrka kan möjligen återfinnas i det skriftliga materialet. I ett par dokument från 1160- och 1170-talen omtalas "Hofs kyrka" (ecclesiam de Hof) respektive ett kapell i Halland i Hofs socken, vilket i äldre forskning menats åsyfta Hovs socken på Bjärehalvön. Det har dock hävdats att dokumenten istället, med större sannolikhet, skulle avse en by i södra Halland med namnet Hov, belägen i Ysby socken. Dokumenten handlar om en donation av nämnda anläggning med tillhörande nyttigheter till Ringsteds kloster, och i en senare handling från 1505 angående en gåva av ett stycke jord till Ysby kyrka, omtalas att denna kyrka tillhör Ringsteds kloster. Om 1100-talsdokumenten om Hofs kyrka således åsyftar en kyrka i halländska Ysby socken, torde de i så fall gälla en föregångare (rimligtvis utförd i trä) till den nuvarande kyrkan. Denna är uppförd i tegel och bör inte ha tillkommit så tidigt som på 1160-talet. Vid ombyggnadsarbeten i Ysby kyrkas kor på 1950-talet skall rester av trä-

stockar och träkol ha framkommit, som dock inte blev antikvariskt undersökta. Det kan därför inte fastställas att det här verkligen var fråga om lämningar av en äldre träkyrka.

Många frågetecken kvarstår således, både vad gäller omfattningen av det medeltida träkyrkobyggandet i Halland, och även dessa kyrkors arkitektur och byggnadsteknik. I Kungsbacka har stenkyrkans föregångare byggts på en stensyll, medan uppgifter om stolphål och trästockar eventuellt kan antyda förekomsten av träkyrkor med jordgrävda stolpar.

Stenkyrkor

Dagens halländska sockenkyrkobestånd präglas av stenkyrkor av varierande ålder (fig. 12). Några av de medeltida stenkyrkorna har kvar sitt äldre utseende, men flertalet har blivit ombyggda eller rivna under senare perioder. I ombyggda kyrkor ingår dock i inte obetydlig utsträckning medeltida delar. Huvuddelen av landskapets socknar torde ha haft stenkyrkor under medeltiden, och flertalet av dessa bör ha byggts under äldre medeltid.

ÄLDRE MEDELTID – FRÅN 1100-TALETS BÖRJAN TILL 1350

De kyrkor som byggdes under medeltiden följde vanligen det romanska planformsschemat med ett rektangulärt långhus och ett smalare och lägre kor. Koret kunde antingen vara rakt avslutat eller försett med en absid (fig. 13–14). I Halland tycks båda varianterna ha förekommit i ungefär lika hög utsträckning. I åtskilliga fall är dock kyrkornas ursprungliga koravslutning oklar, då östpartierna i nyare tid blivit föremål för ombyggnader.

Stenkyrkornas arkitektur är i regel enkel; den klivna eller grovt tuktade sten som flertalet kyrkor är byggda av har inte medgivit någon mer artikulerad arkitektur. De romanska stenkyrkorna har inte sällan hörnkedjor och huggna omfattningar kring fönster och portaler, men är i övrigt i huvudsak odekorerade. I Östra Karup har visserligen en sten tolkad som en tympanonsten, försedd med enkla figurframställningar i låg relief, påträffats, men detta får närmast betraktas som ett undantag.

Romanska kyrktorn av sten har sannolikt förekommit vid åtminstone nio halländska kyrkor, företrädesvis i landskapets södra del (fig. 15). Det

Fig. 12 a–c. Huvuddelen av Hallands kända medeltidskyrkor var murade.

Fig. 11 a visar de kyrkor som med sannolikhet uppfördes under äldre medeltid (före 1350). Bedömningen av kyrkornas ålder baseras framförallt på planformen, då en kyrka med belagt smalare kor vanligen har daterats till äldre medeltid.

Fig. 11 b visar kyrkor uppförda under den yngre delen av medeltiden (efter 1350), en nybyggnadsaktivitet som för Hallands del enbart kan knytas till städerna. Dateringsproblemen är emellertid stora i ett landskap som Halland, där medeltidskyrkorna vanligtvis har få egenskaper som kan vägleda en datering.

Fig. 11 c visar medeltidskyrkor som inte är möjliga att åldersbestämma närmare. Som synes gäller detta framförallt i landskapets norra delar där ett stort antal byggdes om redan under 1600- och 1700-talen och den ursprungliga planformen inte är känd.

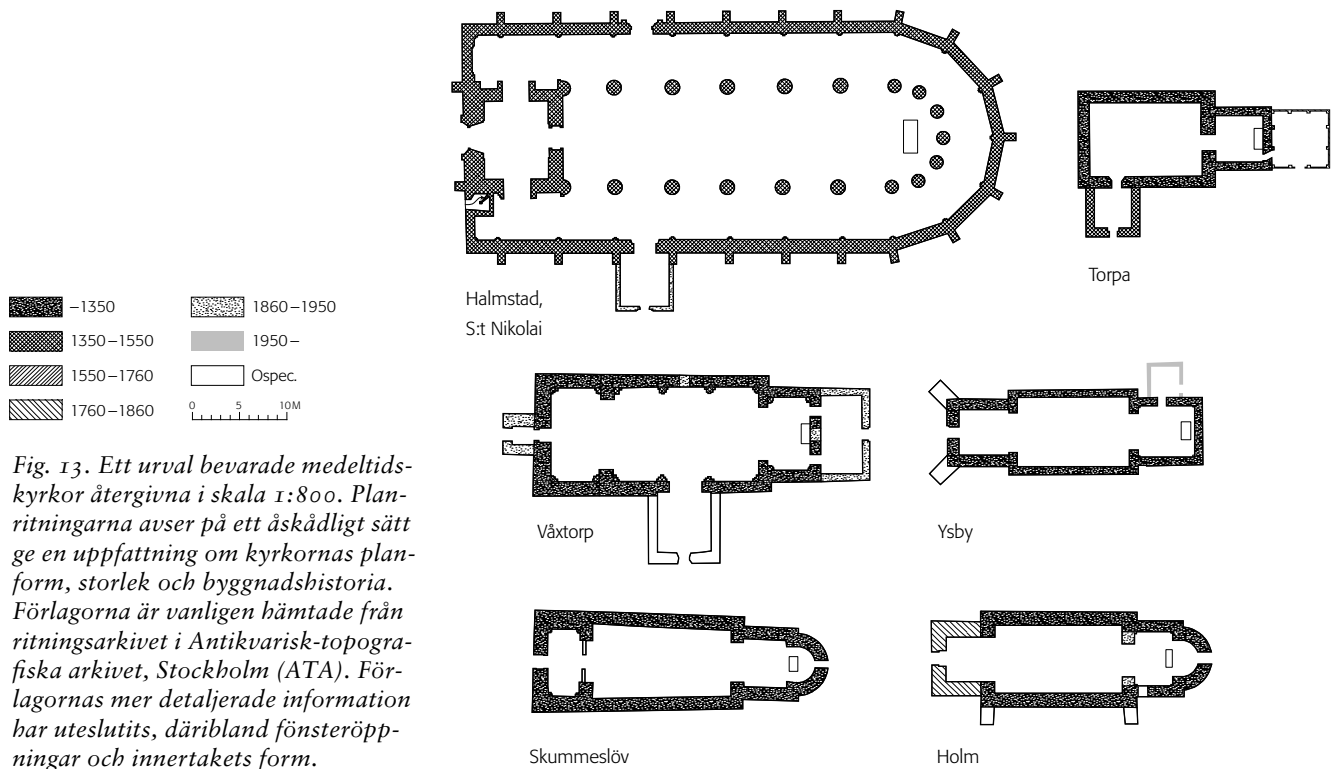

Fig. 13. Ett urval bevarade medeltidskyrkor återgivna i skala 1:800. Planritningarna avser på ett åskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är vanligen hämtade från ritningsarkivet i Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA). Förlagornas mer detaljerade information har uteslutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

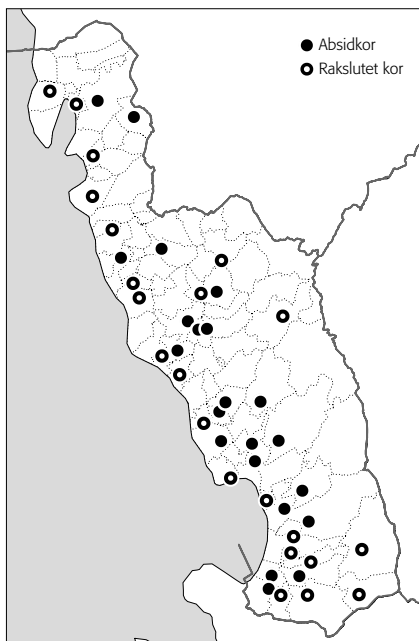

Fig. 14. Medeltidskyrkor vars äldsta kända planform har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor, antingen rakt avslutat i öster eller försatt med absid.

är i samtliga fall fråga om västtorn, och vanligen har tornen varit i jämnbredd med långhuset. I Ysby har dock tornet en kvadratisk grundplan och är smalare än långhuset. Tornens relation till den övriga kyrkan är i de flesta fall dunkel. I något fall har det kunnats fastställas att tornet tillfogats kyrkan sekundärt, såsom i Östra Karup, medan det i Skummeslöv verkar tillhöra kyrkans ursprungliga byggnadsplan. Tornen har i senare tid antingen helt rivits, försetts med en ny överdel, eller delvis nedbrutits och inkorporerats i långhuset. Inget torn har idag kvar sin ursprungliga utformning. Detta innebär också att tornens ursprungliga användning är svårbedömd. Inga spår av exempelvis medeltida emporvåningar eller tornkapell har kunnat påvisas.

Skummeslövs kyrka är en välbevarad absidkyrka, som också blivit föremål för vissa arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar. Kyrkan är vad beträffar planform och byggnadsteknik typisk för åtskilliga halländska sockenkyrkor, byggda under äldre medeltid (fig. 13, 17). Byggnaden är uppförd i tuktad gråsten, som lagts i jämna skift med den klivna sidan utåt. Fogarna har strukits ut för att skapa en slät yta, och på några ställen, både ut- och invändigt, har spår av kvaderritsningar påträffats. Kyrkan har huggna hörnkedjor och dito omfattningar kring muröppningar, men i övrigt är dess arkitektur enkel. Under medeltiden fanns ingångar i långhusets västra del, både i norr och söder. Dubbla långhusportaler tycks ha varit det vanliga i Halland, och de har förekommit i både landskapets södra och norra delar. Skummeslövs kyrka har vidare haft romanska fönster i såväl långhus (både i norr och söder) som i kor och absid (i öster), något som kunnat konstateras även vid andra kyrkor. I väster har Skummeslövs kyrka ett romanskt västtorn i jämnbredd med långhuset.

I ett fåtal sockenkyrkor på den halländska landsbygden har tegel använts som byggnadsmaterial. Detta har varit fallet i Ysby, Torpa, Morup och delvis också Tjärby. Ysby och Torpa är välbevarade, medan Morup i senare tid förlängts österut, och Tjärby revs 1906. Flertalet av dem har eller har

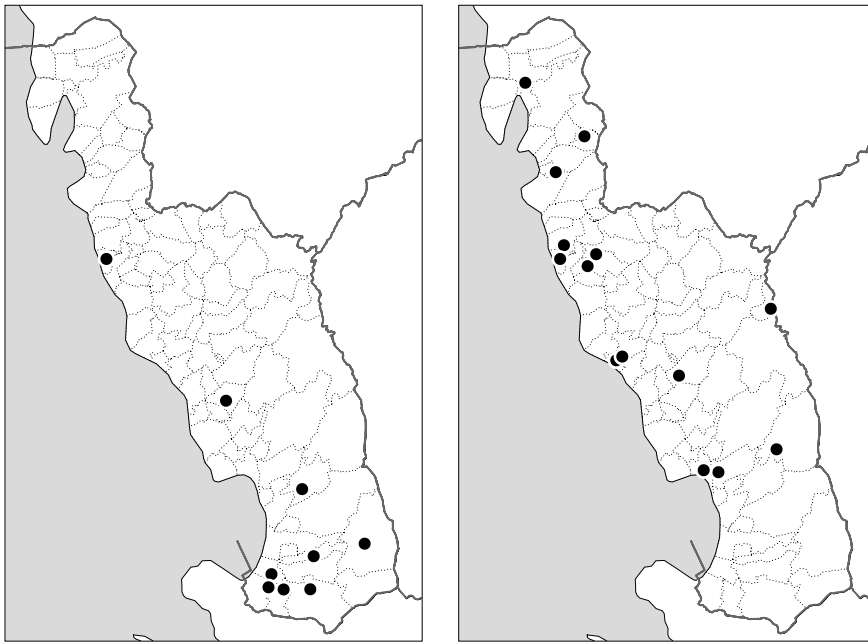

Fig. 15. Kända tornkyrkor från äldre medeltid. Förutom de på kartan markerade vet vi att fler kyrkor haft torn under äldre tid, varav en del kan beläggas så tidigt som på 1600-talet, däribland Ljungby, Träslöv, Torup och Värö.

Fig. 16. Medeltida salkyrkor. Planformen kan ha tillkommit antingen genom nybyggnad eller ombyggnad av en redan befintlig kyrka. Medeltidskyrkorna med salformad plan är ofta svåra att datera. Planformen förekommer redan vid 1200-talets mitt, för att förbli allmän under den resterande delen av medeltiden.

haft en planform med smalare, rakt avslutade kor (fig. 13). I Morup är dock den ursprungliga koravslutningen okänd. Tegelryrkorna har ofta en något mer utsmyckad exteriör än stenkyrkorna. Ysby kyrka har sålunda både en trappstegsfris under långhusets takfot och gavelblinderingar på korets östgavel. Torpa kyrka har viss tegelornering på långhusets västgavel. Båda kyrkorna är dessutom försedda med socklar.

Även den medeltida stadskyrkan i Laholm var uppförd i tegel, och hade en romansk planform med smalare, sannolikt rakt avslutat kor. Kyrkan revs, med undantag för det senmedeltida västtornet, efter en brand 1802. De stadskyrkor som uppfördes under den aktuella perioden, d.v.s. fram till omkring 1350, förefaller i arkitektoniskt hänseende inte skilja sig någon högre utsträckning från landsbygdens sockenkyrkor. Det äldsta Halmstad (beläget i Övraby) hade från början en romansk absidkyrka av vanlig landskyrkotyp, där endast förekomsten av en särskild västportal antyder att kyrkan kan ha haft en speciell funktion, eventuellt i relation till en historiskt känd kungsgård.

I ett senare skede, möjligen i samband med att platsen erhållit stadsstatus i mitten av 1200-talet, sattes västportalen igen och absiden togs bort. Några mer betydande förändringar av kyrkans arkitektur bör inte ha skett innan stadsläget på 1320-talet flyttades till nuvarande Halmstad. S:t Laurentii kyrka i Falkenberg uppfördes sannolikt omkring 1300, och har eventuellt från början också den utgjorts av en romansk anläggning med smalare kor.

I Halland har det också funnits ett mindre antal salkyrkor, med rektangulärt långhus utan särskilt kor (fig. 16). Kyrkornas byggnadstid är i många fall oklar, men åtminstone några av dem torde ha uppförts före 1350. Salkyrkorna har förekommit i det skogiga inlandslandskapet, exempelvis i Breared, men även i små socknar på slätten, exempelvis i Gödestad och Stråvalla. Gödestads gamla kyrka står idag som ruin någon kilometer ifrån den nya kyrkan, som uppfördes i slutet av 1800-talet. Den gamla kyrkan, som under sin funktionstid inte blev föremål för några mer omfattande planformsförändringar, hade ett relativt litet, rektangulärt kyrkorum. Byggnaden var uppförd i kluven gråsten, och hade ursprungligen ingångsportaler både i nordväst och sydväst. Vid rivningen skall mynt från

Fig. 17. Skummeslövs kyrka. Foto Sigfrid Gunnäs 1918, ATA.

1300-talet ha påträffats i muren, och kyrkan har också haft en medeltida gotländsk kalkstensdopfont.

Stenkyrkobyggandet i Halland under medeltidens förra del tycks alltså ansluta till det allmänna sydsandinaviska och danska mönstret vad gäller byggnadernas planform och allmänna disposition, medan man kan förmärka en viss förenkling i byggnadernas arkitektoniska utsmyckning. Vad gäller drag som dubbla långhusportaler synes inga tydligare skillnader förekomma mellan landskapets norra och södra delar, de förekommer i båda, medan andra element, som exempelvis de romanska västtornen, förefaller ha en mer specifik spridning. Städernas kyrkoarkitektur avviker i denna period inte i någon högre grad från landsbygdens.

YNGRE MEDELTID – FRÅN 1350 TILL 1550

I Hallands städer rådde under medeltidens senare del en relativt stor kyrklig ny- och ombyggnadsverksamhet. Städernas kyrkor fick nu också en arkitektur som mer skiljde sig från landsbygdens sockenkyrkor. Under 1400-talet byggdes både i Halmstad och i den nyetablerade staden Ny Varberg stora stadskyrkor i tegel. Halmstads S:t Nikolai är den enda bevarade av dessa kyrkor, och byggnaden står som ett mäktigt medeltidsmonument i stadens centrum. Sannolikt har Halmstad under 1400-talet fått ett visst ekonomiskt uppsving, vilket också antyds av att det 1494 etablerades ett franciskanerkloster i staden utöver det redan befintliga dominikanerklostret. S:t Nikolai kyrka är en stor treskeppig kyrka med polygonalt avslutat omgångskor och ett torn ovanpå västgaveln (fig. 13, 18). Ny Var-

Fig. 18. S:t Nikolai, Halmstad. Bilden visar kyrkorummets utseende efter restaureringen 1938–41. Foto 1941, ATA.

berg etablerades som stad under 1400-talets förra hälft, och i staden fanns också ett karmeliterkloster. Stadskyrkan i Ny Varberg utgjordes av en stor treskeppig anläggning med rektangulärt långhus och ett tresidigt avslutat kor. Även Falkenberg fick under senmedeltiden en systerstad i form av Ny Falkenberg, belägen någon kilometer uppströms Ätran. Kyrkan i Ny Falkenberg (i senare tid nedbruten) var emellertid av ett betydligt mera blygsamt format, och utgjordes av en enskeppig, rektangulär salkyrka med västtorn.

Andra stadskyrkor byggdes om under denna period. Sannolikt redan i mitten av 1300-talet utökades kyrkan i Gamla Varberg (Getakärr) och försågs med ett tresidigt avslutat korparti i jämbredd med långhuset. En likartad ombyggnad, men troligtvis senare under medeltiden, skedde i Gamla Falkenberg, där S:t Laurentii kyrka fick ett rakt avslutat korparti av långhusets bredd.

Det var emellertid inte enbart städernas kyrkor som byggdes om eller utökades under senmedeltiden. När det gäller landsbygdens sockenkyrkor är dock källäget betydligt sämre. En byggnadsarkeologisk undersökning

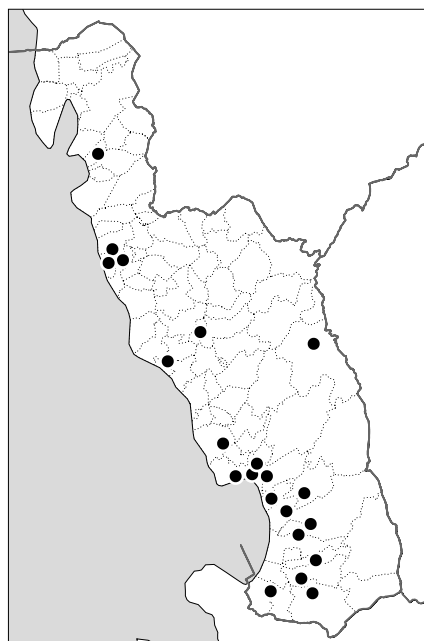

Fig. 19. Medeltida valv. Kartan anger kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden erhöjll murade valv. Medeltida valv kunde även förekomma i tornets bottenvåning, bevarade i Skummeslövs och Laholms kyrkor. Dateringen av de medeltida valven är i många fall osäkra, eftersom flera av dem enbart är kända genom arkivaliska uppgifter. Av de bevarade valven kan flertalet genom sina egenskaper knytas till medeltidens senare hälft.

1978 av Asige kyrka visade att denna kyrka under senmedeltiden blivit utvidgad österut, och försedd med en gotisk korportal på sydsidan. Det är dock oklart vilken koravslutning kyrkan då fick, då den senare utvidgats ytterligare österut. Även den nu rivna medeltidskyrkan i Snöstorp har sannolikt förlängts österut under senmedeltiden.

Kyrkor har under medeltiden även förlängts västerut. En byggnadsarkeologisk undersökning 1987 visade att Söndrums kyrka utvidgats på detta sätt. Även kyrkor som Eldsberga tillhör dem som förlängts i väster redan under medeltiden.

Den vanligaste tillbyggnaden vid sockenkyrkorna under medeltiden var vapenhus. De har förekommit vid flertalet sockenkyrkor, även om endast ett fåtal är bevarade idag. Vapenhusen var i regel placerade framför långhusets sydingång. I enstaka fall, som i Skummeslöv och Östra Karup, har dock vapenhuset legat framför långhusets nordingång. Även S:t Nikolai kyrka i Halmstad hade tidigare ett vapenhus i norr, åt vilket håll stadens centrum legat. Ibland har vapenhusen varit dubblade och funnits framför både syd- och nordingångarna. Så har fallet varit exempelvis i Hanhals, där för övrigt båda vapenhusen är bevarade (det norra dock sedermera omvandlat till sakristia), Fjärås, Laholm, Rolfstorp och Tönnersjö, samt eventuellt några andra orter. Även om vapenhusen ofta är svårdaterade, har flertalet troligen tillkommit under senmedeltiden. Ibland framgår det också av äldre avbildningar att vapenhusen varit försedda med gotiska detaljer som blinderingar, trappgavlar och spetsbågiga ingångsportaler, så exempelvis i Snöstorp och S:t Nikolai i Halmstad.

Andra typer av medeltida tillbyggnader som sakristior och kapell är i Halland främst förknippade med städernas kyrkor. Sakristior har funnits vid stadskyrkor som S:t Nikolai i Halmstad (riven 1869–72), och vid kyrkan i Gamla Varberg (Getakärr). I dessa fall låg sakristierna på korets norra sida. Särskilt utbyggda kapell har sannolikt funnits vid S:t Laurentii kyrka i Falkenberg, där det påträffats en igensatt muröppning på korets sydsida.

Under senmedeltiden slogs det också valv av tegel i halländska kyrkor (fig. 19). Omfattningen av denna verksamhet är dock något oklar på grund av senare tiders förändringar. Det finns emellertid anledning att förmoda att valv inte varit fullt lika vanligt förekommande i Halland som exempelvis i Skåne och delar av Danmark. Huvuddelen av de kända valvslagna kyrkorna återfinns i landskapets södra delar samt i städerna. I Söndrum dateras valven genom en kalkmålade inskrift till år 1428. Vad beträffar kalkmålningar i övrigt har mycket av det medeltida kalkmåleriet gått förlorat genom senare tiders förändringar. Idag återfinns kalkmålningar, som huvudsakligen härrör från medeltidens sista århundraden, i något tiotal kyrkor. I Ysby kyrkas kor finns en av Hallands mera välbevarade kalkmålningssviter från 1400-talets förra del, och i Stråvalla har en bildsvit från medeltidens slutskede framtagits.

I flera fall kan de halländska sockenkyrkorna i sten inte med rimlig säkerhet ges en närmare datering än till medeltid. Även om huvuddelen bör ha byggts under äldre medeltid, kan kyrkor på landsbygden också ha uppförts under medeltidens senare del, eventuellt som ersättning för träkyrkor. Under medeltidens senare del äger dock en relativt stor byggnadsaktivitet rum i städerna, där kyrkorna nu också uppvisar en mer stadsbetonad arkitektur. På landsbygdens försågs flertalet sockenkyrkor med vapenhus. Åtskilliga kyrkor fick också murade valv, men denna verksamhet har inte varit lika allmän, och har företrädesvis förekommit i landskapets södra delar.

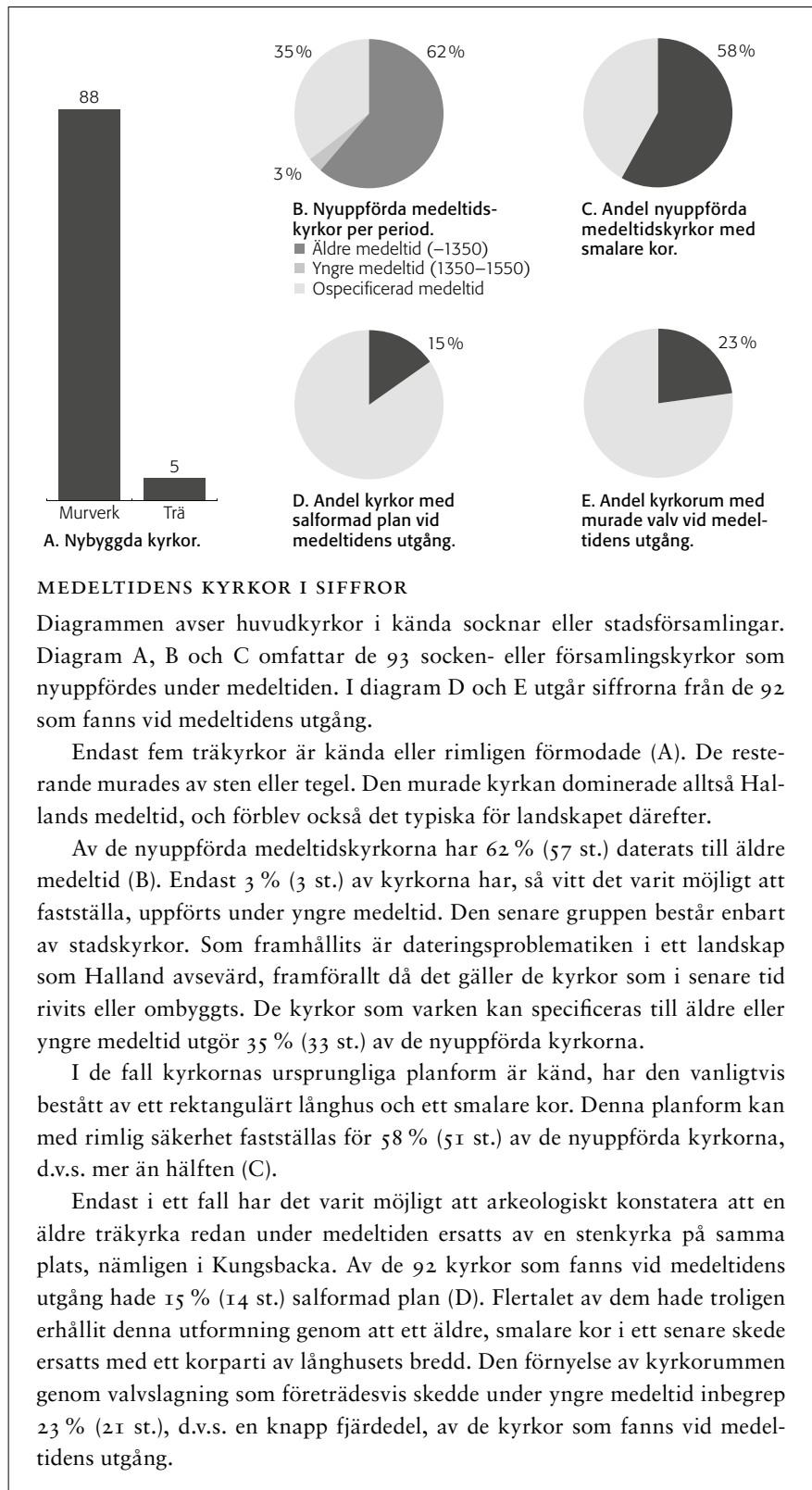

Fig. 20. Dopfunten i Gunnarps kyrka. Den härrör troligen från 1200-talet och är en av få figurativt utsmyckade dopfuntar i Halland. Foto Th. Engblad 1950, ATA.

Inventarier

Från ungefär 55 av Hallands 90 socknar finns medeltida dopfuntar bevarade, där flertalet kan dateras till äldre medeltid (fig. 20). I den östra delen av landskapet, i Funtaliden i Fagereds socken och Funtabacken i Nöslinge socken, fanns under 1200-talet en inhemska produktion av dopfuntar i röd och svart granit. Dopfuntarna hade en enkel utformning med i regel tunga cylindriska cuppor på låga skaft och fyrsidig eller rund fot. Omkring 10 sådana dopfuntar är kända i Halland och angränsande delar av Västergötland. Spår av dopfuntens medeltida placering centralt i långhusets västra del har framkommit vid undersökningar i Skummeslövs kyrka och Övraby kyrkoruin.

Relativt mycket medeltida träskulptur är bevarad från de halländska kyrkorna, enligt en genomgång av Lena Liepe från 1995, 46 arbeten från 30 kyrkor. Bland dessa finns både lokalt framställda, enklare verk och kvalitativt framstående importarbeten. Huvuddelen av verken härrör från medeltidens senare del, 1400-talet och 1500-talets första tre decennier. Från landskapet är också tre altarskåp bevarade, från Hanhals, Kvibille och Skummeslöv.

Källor och litteratur

Uppgifter om respektive kyrka hämtade ur ATA, Byggnadsregistret vid RAÄ, *Landsantikvariens arkiv i Halmstad*, *Lunds Landsarkiv* samt publicerade kyrko- och sockenbeskrivningar.

- Augustsson, Jan-Erik: *Halmstad*, Medeltidsstaden 20, 1980.
- Bennett, Robert & Margit Forsström: *Kyrkorna i Varberg*, SvK vol. 181, 1980.
- Bjuggner, Lena & Erik Rosengren: "Kyrkan i 'Scuthmanslef'", i *Utskrift* 1996:5.
- Broberg, Birgitta: *Kungsbacka*, Medeltidsstaden 25, 1980.
- Broberg, Birgitta: *Varberg*, Medeltidsstaden 31, 1982.
- A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600. Scania, Halland, Blekinge*, ed by Knud Banning, 1-4, 1976-82.
- Diplomatarium Danicum* 1:3, udg. av Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1976-77.
- Ejder, Bertil: "Hovs kyrka i Halland", i *Ale* 1963:1.
- Ejwertz, A: "Bjärehalvön har aldrig tillhört Halland. 'Hovs kyrka i Halland' identisk med Ysby kyrka. Gammalt historiskt mysterium löst", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1970.
- Hallbäck, Sven-Axel: *Medeltida dopfuntar i Halland*, Hallands Museums skriftserie 1, 1969.
- Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*, Lund Studies in Medieval Archaeology 12, 1993.
- Liepe, Lena: *Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv*, Skånsk senmedeltid och renässans 14, 1995.
- Lindgren, Mereth: *Värö och Stråvalla*, SvK vol. 180, 1979.
- Olsson, Gunnar: "Hallands politiska historia", i *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*, 1, 1954.
- Redin, Lars: *Falkenberg*, Medeltidsstaden 43, 1983.
- Redin, Lars: *Labholm*, Medeltidsstaden 39, 1982.
- Redin, Lars: "Stad, befolkning och bebyggelse i Halland under medeltid – problem i en generalisering", i *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*, Lund Studies in Medieval Archaeology 1, 1986.
- Salvén, Erik: "Medeltidsarkitekturen i Hallands kyrkor", i *Vår bygd. Hallands hembygdsförbunds årsskrift* 1940.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Lund Studies in Medieval Archaeology 11, 1993.

Kyrkorna 1550–1760

av Eva Vikström

Vid nya tidens början var Halland alltjämt en provins i det danska rikets utkant och ingick i gränsbältet mot Sverige. Försvarsfrågan gällde särskilt den långa kusten och älvdalarna in mot Västergötland och Småland. Under nordiska sjuårskriget 1563–70 erövrades Varbergs fästning av svenskarna men återtog av danskarna. De största byggnadsföretagen i slutet av 1500-talet och 1600-talets början var fästningsarbeten i Laholm, Halmstad och Varberg. Lagaholm är nu ruin. Kristian IV:s slott i Halmstad blev med tiden svenskt landshövdingeresidens, men befästningarna revs på 1700-talet. Varbergs fästning ligger ännu dramatiskt på sin höga klippa med vid sikt över sjön, den enda anläggning i Halland som i dag kan ge en visuell association till 1500- och 1600-talens gränsskrig.

Vid freden 1645 blev Halland pantsatt till Sverige. Men svenskt blev landskapet först 1658. Nu inrättades Hallands län med svensk administration. Den förste svenske landshövdingen var en militär ur västgötaadeln, Bengt Lilliehöök. Den första svenska jordeboken upprättades 1645–46 och ger en god bild av den tidens jordägande. 27 adliga sätesgårdar fanns fördelade över landskapet. Alla utom en ägdes av danska adelssläkter, vilka i regel bodde i Danmark och skötte hallandsgårdarna genom fogdar. Adelns dominans var störst i Sydhalland. Andelen frälsehemman blev lägre ju längre norrut man kom – 70 % och 45 % i Laholms respektive Halmstads län och 20 % i Varbergs län (området norr om Ätran). Totalt sett var andelen frälsehemman lägre än i Skåne (35 % mot 54 %). Under 1640–60-talen övergick flertalet större adels gods på svensk adel, främst tjänstadel anförd av provinsens svenska ämbetsmän. Staten bidrog med subventioner och förläningar. De nya ägarna fick danska frälseprivilegier, bl.a. hoverisystem. Vallens nye ägare fick dessutom ”birkeret” (gårdsrätt).

Både svenskar och danskar värnade om danska feodala traditioner. Här drog försvenskningen ut på tiden. Staten donerade patronatsrätter i tanke att svenska patroni skulle tillsätta svenska präster. I Skåne, Halland och Bohuslän följde patronatsrätten dansk praxis även efter 1658. Här fanns lukrativ patronatsrätt, d.v.s. patronus hade rätt att uppbära kyrkomedlen mot underhåll av kyrkan. I det egentliga Sverige tillsatte patronus präst men patronatsrätten var inte inkomstbringande. Vidare blev flera pastorat regala, d.v.s. de tillsattes av kungen. Detta gällde främst de fem stadspastoraten.

Reformationen genomfördes alltså i dansk regi. År 1646 lade Halland till Göteborgs stift men den kyrkliga försvenskningen kom inte igång förrän 1678–79. Lunds universitet hade invigts 1668 och skulle bl.a. meddela svensk prästutbildning, men utbildningen blev etablerad först efter svensk-

Varberg, Ny Varberg	Omb. av långhus/kor (*)	1560-tal	Murverk
Varberg på Platsarna	Nybyggnad (*)	1615–20	Trä (korsvirke)
Vallda	Omb. av långhus/kor	1662	Murverk
Tölö	Omb. av långhus/kor (*)	1663	Murverk
Kungsbacka	Nybyggnad (*)	1664–65	Trä
Abild	Omb. av långhus/kor	1665–75	Murverk
Tvååker	Omb. av långhus/kor (*)	1668	Murverk
Lindome	Omb. av långhus/kor (*)	1669	Murverk
Släp	Omb. av långhus/kor (*)	1669	Murverk
Grimeton	Nyb./Omb. av långhus/kor	1674	Murverk
Varberg, Caroli	Nybyggnad (*)	1685–87	Murverk
Nösslinge	Nyb./Omb. av långhus/kor	1688	Trä
Älvsåker	Omb. av långhus/kor	1753	Murverk
Gunnarp	Nybyggnad	1755–56	Trä
Svarträ	Omb. av långhus/kor	1757	Murverk

Tab. 2. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550–1760, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 42.

danska kriget 1675–79. Under kriget visade präster och befolkning i de före detta danska landskapen oroande sympatier för danskarna. Därför skrev Karl XI till biskoparna i berörda stift 1678 och påbjöd full uniformitet i kyrko- och skolväsende. Samma år blev Daniel Wallerius biskop i Göteborgs stift och tog itu med försvenskningsarbetet i Halland och Bohuslän 1679, bl.a. genom visitationer. 1686 års kyrkolag upplästes i kyrkorna. Omkring år 1700 var uniformitet i kyrkan i huvudsak genomförd vad gäller liturgi, böcker, prästdräkt, psalmsång, katekesundervisning etc.

De halländska städerna var små och relativt obetydliga. Varberg var den ledande staden. Landskapet är känt för sina medeltida dubbelstäder. Krigen ledde till att Varberg flyttades även under nyare tiden. Efter de medeltida Varberg och Ny Varberg följde danskarnas stad vid Platsarna nära fästningen. Dagens Varberg anlades strax intill danskstaden. Varberg var centrum för fiske och sjöfart i norra och mellersta Halland. Residensstaden Halmstad var obetydligt mindre men fick ett uppsving först under 1800-talet, när industrin expanderade och det moderna storjordbruket byggdes upp i Sydhalland.

Byggnadsverksamheten

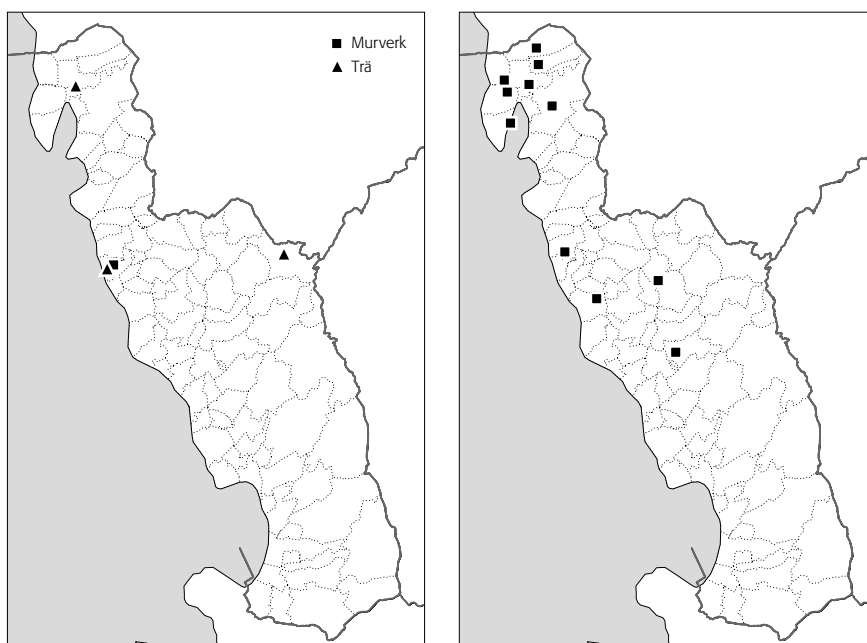
Endast fyra nybyggda församlingskyrkor är säkert kända från perioden, varav två var stadskyrkor (tab. 2, fig. 21). Varberg stod i centrum, ty krig och stadsanläggning krävde kyrkor. Under 1500-talets andra hälft iståndsattes Ny Varbergs kyrka i förenklad form och en slottskyrka inreddes i fästningen. På 1610-talet byggde danskarna kyrka vid Platsarna och på 1680-talet fick det svenska Varberg sin första kyrka. Av dessa kyrkor återstår bara fästningskyrkan, men i rekonstruerad form.

Bland nybyggnaderna fanns två träkyrkor, Kungsbacka från 1660-talet och Gunnarp från 1750-talet. Kyrkan i Varberg på Platsarna uppfördes troligen i korsvirkesteknik med början 1615 eller strax därefter. Härtill kommer Nösslinge som endera nybyggdes eller ombyggdes 1688. Av dessa är Gunnarp och Nösslinge bevarade. Under perioden ombyggdes också 11 äldre kyrkor, alla av sten, varav fem ännu finns helt eller delvis bevarade (tab. 2, fig. 22). Ett par kyrkor kan inte exakt dateras. Detta gäller exempelvis Onsala. Ibland är åtgärden höljd i dunkel, såsom i Grimeton.

Varberg Caroli från 1680-talet blev den största ansatsen i Halland under perioden. Kyrkan var en salkyrka av tegel med femsidigt brutet kor och

Fig. 21. Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760. Förutom de på kartan markerade hörde även Nöslinge och Grimeton till dem som genomgripande omdanades under perioden. Kyrkornas osäkra byggnadshistoria gör emellertid att de inte med visshet kan räknas vare sig till de nyuppförda eller ombyggda kyrkorna.

Fig. 22. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1550–1760, samtliga i murverk. Se fig. 21 beträffande Nöslinge och Grimeton.

trätorrn i väster (sedermera brunnen). Interiören pryddes av ett rikt målat trätak. Murmästaren hette Hans Schmidt. För ritningen svarade byggmästaren Christoffer Brack i Göteborg, som skall ha varit schweizare. Brack medverkade när Göteborgs Kristine och Borås Caroli uppfördes och han är därtill Kungälvskyrkans byggmästare. Göteborgshantverkarna spelade en viktig roll i 1600-talets kyrkobyggen i städerna kring Göteborg. Göteborgs betydelse som centrum vittnar om stadskyrkornas särställning under denna tid.

S:t Nikolai i Halmstad förblev ändå Hallands förnämsta. Den stora treskeppiga tegelkyrkan moderniserades på 1740-talet genom att mittskeppets kleristoriemurar och valv revs och trätunnvalv uppsattes. Kyrkan blev lägre, mindre medeltida, mer tidsenlig. Dessa insatser utplånades under 1800- och 1900-talen.

Halland domineras av stenkyrkor. I Nordhallands kust- och sprickdalslandskap avviker Kungsbacka genom de träkyrkor som uppfördes 1665 och på 1860-talet. Detta brukar tillskrivas dåliga grundförhållanden. Den förklaringen förutsätter sten som det normala byggnadsmaterialet, särskilt i stadskyrkor. 1600-talets korskyrka av trä hade dock motsvarigheter i både Kungälv och Vänersborg.

Nöslinge och Gunnarp är karakteristiska för periodens träkyrkor i gränstrakterna mellan Västergötland, Småland och Halland (fig. 23–24). Nöslinge har rektangulär plan och valmtak, Gunnarp ett smalare kor och trubbigt västtorn. Kyrkorna har målade trätak från sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal. Det sydvästra träbyggnadsområdet överskrider landskapsgränserna. Småland bör ha varit den givande parten, ty här fanns en mångfald träkonstruktioner som inte är kända i Västergötland och Halland (jfr Ullén 1983).

Ombyggnadsvågen av medeltidskyrkor inleddes i norra Halland vid 1600-talets mitt. Här fanns ett relativt välstånd genom fisket och sjöfarten. I södra Halland förändrades kyrkorna däremot obetydligt. I hela landskapet förekom ny- och ombyggnad av torn, spiror och klockstaplar. De ombyggda kyrkorna erhöi i regel ett rundat korparti av långhusets bredd. Bevarade exempel är Vallda och Abild, ombyggda på 1660-talet, Onsala ca 1700 och Älvsåker ca 1750 (fig. 24).

De nordhalländska rundade koren är en variant av den västsvenska

modellen för ombyggnader under 1600- och 1700-talen. Några kyrkor med rundade kor finns också på västgötasidan, men normalt fick västgötska och bohuslänska kyrkor tresidiga eller rakslutna kor. Korpartiet markerades alltid genom avvalmning av taket. De rundade koren i Halland hade en föregångare i 1610-talets danskyrka i Varberg. En viktigare förebild var säkert Göteborgs domkyrka från 1620-talet. Här fanns ett femsidig brutet kor och det återkom i Varbergs stadskyrka ett halvt sekel senare.

Av föregående kapitel framgick att vidbyggda sakristior främst var en stadsföreteelse under medeltiden. Under nyare tiden förekommer sakristior med gravvalv (Breared). Andra vidbyggda sakristior är inte kända under perioden. En diminutiv sakristia brukade avskärmas vid predikstolen eller altaret. Vidbyggda sakristior förekom inte lika allmänt i det medeltida Danmark-Norge som i Sverige. Många kyrkor i Halland och Bohuslän fick en vidbyggd eller större avskärmad sakristia först under 1900-talet. Här är ett område där uniformiteten dröjde. Vi återkommer till de sena sakristiorna i följande kapitel.

Adeln hade inte samma dominerande ställning i Halland som i Skåne. Det framgår även i kyrkorna och kan belysas utifrån gravkoren. Ett nu rivet gravkor från dansktiden fanns i Våxtorp, uppfört 1601 av godsägaren på Vallen. I Abild svarade landshövding Lilliehöök för östförlängning med gravkor på norrsidan ca 1670. Han hade förvärvat gods i Abild och fick patronatsrätt 1664. Här vilar Hallands förste svenske landshövding – alltså gravkoret som monument över försvenskningen. En mera känd patronatskyrka är Grimeton. Bernt Wolffradt var köpman i Stralsund och gick i svensk tjänst, adlades och förlänades gods i Pommern samt Torstorp i Grimeton. Sonen Herman blev hovrättsråd i Pommern och fick patronatsrätt i Grimeton och Rolfstorp 1674. Grimetons kyrka omgestaltades, dock utan att utrustas med gravkor. Både far och son är begravda i Stralsund.

Fig. 23. Kyrka av trä uppfördes i Nösslinge troligen redan under medeltiden. Den nuvarande kyrkan härrör dock i allt väsentligt från 1688. Äldre fotografi, som återger kyrkans utseende före restaureringen 1949–50, då den spånkläddes och rödmålades. Foto Sigfrid Gunnäs 1918, ATA.

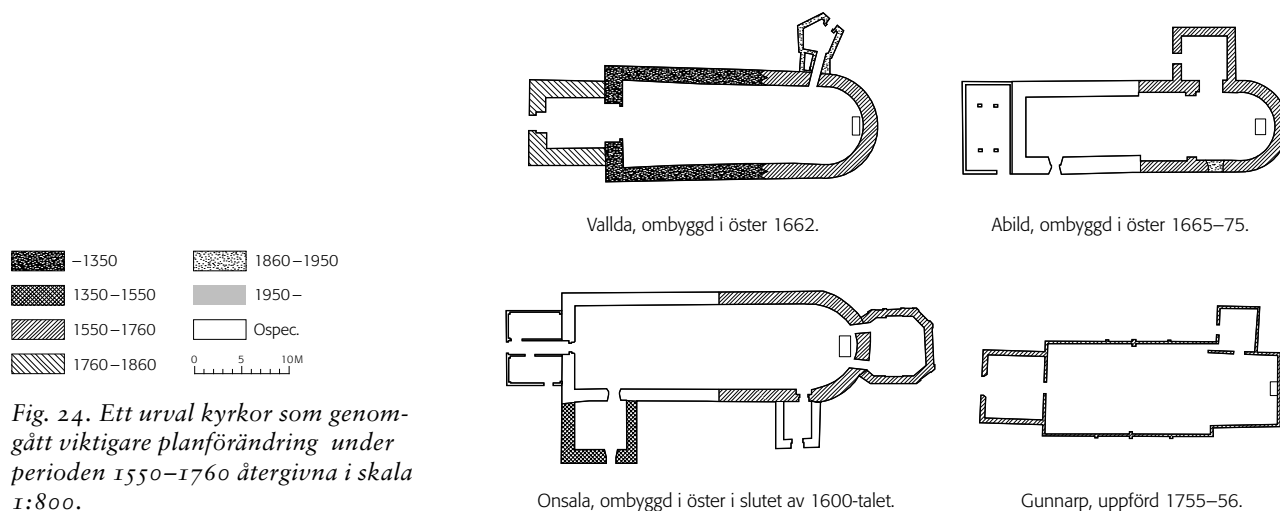

Fig. 24. Ett urval kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1550–1760 återgivna i skala 1:800.

Släkten flyttade till Sverige under 1700-talet (Elgenstierna 1936). Hallands mest kända gravkor har däremot ingenting med försvenskningen att göra. Lars Gathe tillhörde en sjöfararsläkt på Onsala och blev framgångsrik som storredare i kaparkriget under det stora nordiska kriget. Han adlades 1715 och byggde sig ett oktagonalt gravkor på östgaveln i Onsala kyrka. En rik sägenflora beskriver makarna Gathenhielm och deras marmorsarkofager, de rikedomar som spirade ur Onsals stormpinade kust och gravkoret som minne av detta drama.

Torn och spiror

Om Varbergs Caroli sägs i en stadshistorik från 1769: ”Större delen af Tornet är af trä, på Hallänksa viset, nästan som i Twååker, Morup och Winberga, etc. [...] Utan at därför kalla detta Herrans Hus en ofatt och oägta bygnad, bär det åtminstone vedermäle af fattigare anstalter, än Wärö, Lindom och Töles kyrkor, som skyggas af ansenliga Stentorn” (efter Bennett & Forsström 1980). Trätorn byggdes i hela Halland under 1600- och 1700-talen. Äldre bilder visar låga, stadiga trätorn med kurviga spiror. De bevarade trätornen i Abild och Onsala har låga pyramidtak och lanterniner och har en allmän 1700-talskaraktär. Två äldre stentorn bevarar spiror med renässans- eller barockkurvatur invid långhus från 1800-talet: Laholm från 1630-talet och Hasslöv från 1700-talets början.

Från mitten av 1700-talet ersattes trätornen allt oftare av stentorn. Nu sågs trätorn som fattigdomsbevis, förstår man av stadshistoriken för Varberg. Härtill kom stenpropagandan. Ett tidigt exempel är stentornet i Rävinge från 1759. Det byggdes i huvudsak likt kyrkans gamla trätorn, inklusive en kurvig spira som senare ombyggdes. Lindome 1800-talskyrka har ett stentorn från 1720-talet men om det en gång ersatte ett trätorn är oklart.

Interiörer

Det lutherska kyrkorummet tog form i ett Halland som ännu tillhörde Danmark. Under hela 1600-talet präglades det kyrkliga livet av danska traditioner. Några stora skillnader i kyrkorummets utformning innebar det inte. De mest iögonfallande minnena av ”danskhet” är danska inskriptioner på predikstolar och altarpussatser. Andra föremålstyper förekom, såsom kollekttavlor i stället för kollektåvar. De gammaldanska landskapens kyrkor

Fig. 25. Predikstol från 1649, anskaffad till Okome gamla kyrka. Den nuvarande kyrkan uppfördes 1890–91. Predikstolen överfördes direkt till det nya, nygotiskt präglade kyrkorummet. Vid arkitekt Johannes Olivegrens restaurering 1960 insattes en ny trävit inredning och predikstolen kompletterades med trappa. Foto Göran Lindahl 1998, SvK.

har ofta haft skriftestolar (biktstolar) för enskilt skriftermål. I Sverige blev allmänt skriftermål vanligare. Skriftestolar nämns i 1600-talsräkenskaper för en rad halländska kyrkor, och sådana har bevarats i Skåne men framför allt på Gotland. De har ofta stått i korets nordöstra hörn (Nelson 1959, Lagerlöf 1970).

Det finns praktmöbler i halländska kyrkor, men de är ovanliga. Rolfstorp har predikstol och altarpupsats i slösande rik träskulptur från 1655. Altartavlans inskription omnämner kyrkans ”sogneprest” och ”Kierckeverd”. Dessa praktföremål anskaffades innan Rolfstorp blev patronatskyrka. En besläktad predikstol från 1649 finns i Okome (fig. 25). Sockenprästen nämns i inskriptionen även här. Predikstolen i Okome har ikonografiskt och stilistiskt jämförts med en predikstol från Värö, vilken skall ha utförts av en Ludovicus Sommenweis. Denne antas vara en nordhalländsk mästare. Men predikstolarna i Rolfstorp och Okome är inte provinsiella arbeten. Okomeprästen hade tidigare tjänstgjort i Skåne och där beställt inventarier av en mästare i Malmö. Man kan förmoda att han använde samma kontakter när han kom till Okome.

Halländsk renässans flödar inte lika rikt som den skånska. Det finns få prov på predikstolar och gravhällar av den höga kvalitet vi förknippar med Skåne. Det halländska frälset var inte lika dominerande som det skånska frälset. Adeln bodde i regel inte i Halland, vilket väl inte befrämjade intresset för halländska kyrkor. Men man slog vakt om den lukrativa patronatsrätten. Några förnämliga predikstolar anskaffades, som vi har sett, genom danska ”sogneprester”.

Onsala är på flera sätt karakteristisk för tidens jämförelsevis livliga kyrkobyggande i trakten söder om Göteborg. Kyrkan ombyggdes med rundat korparti ca 1700 och har ett något yngre trätorn i väster. Inredningen

Fig. 26. Onsala kyrka har en rik barockinteriör med bemålat innertak och inredning från 1600- och tidigt 1700-tal. Foto 1958, ATA.

tillkom vid samma tid och är det ledande exemplet i trakten på den färgrika västsvenska barocken (fig. 26). Halland tillhör det västsvenska kyrkomåleriets utbredningsområde, men här blev måleriet vanligt först under 1700-talets andra hälft. Tunnvalvet i Onsala har Hallands äldsta bevarade målningssvit. Den utfördes av göteborgsmästaren Sven Wernberg, en av de mästare som förenade arvet från Läckömåleriet med skråmåleriet i Göteborg. Altaruppsatsen utfördes 1698 av Marcus Jäger d.ä., även han mästare i Göteborg.

Källor och litteratur

Uppmättningsritningar, inventeringsprotokoll 1828–30 m.m. i ATA.

Andersson, Carl Magnus: "Nösslinge kyrka", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1977.

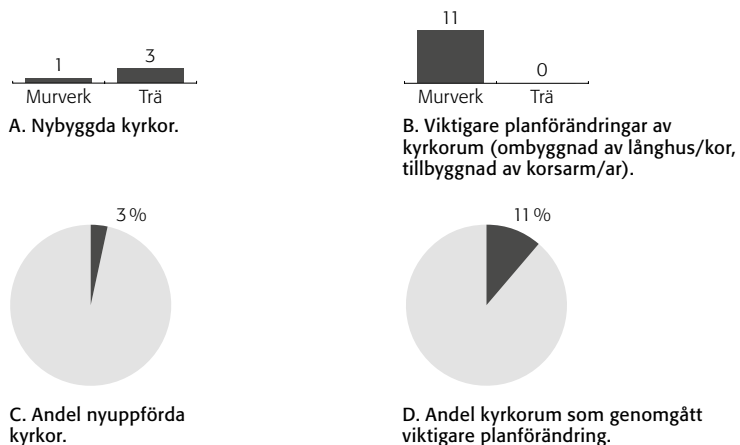
Bennett, Robert & Margit Forsström: *Kyrkorna i Varberg*, SvK vol. 181, 1980.

Bogren, Yngve: *Den kyrkliga försvenskningen av skånelandskapen och Bohuslän. Studier till den s.k. uniformitetens genomförande 1645–omkring 1750*, 1937.

Bäckström, Arvid: *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814*, 1923.

Elgenstierna, Gustaf: *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, 9, 1936.

Hallands Landsbeskrivning 1729, 1–4, 1984–90.

KYRKORNA 1550–1760 I SIFFROR

Diagrammen avser de 89 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Kyrkobyggandet i Halland under perioden var mycket blygsamt, endast fyra kyrkor nyuppfördes med säkerhet (A). Av dem var tre byggda av trä (kyrkan i Varberg på Platsarna i korsvirke), endast en av sten (Varberg, Carolikyrkan). Kyrkan i Varberg på Platsarna efterträddes av Varberg, Carolikyrkan. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde således 3 % (3 st.) av det totala beståndet (C).

Planförändringarnas antal var mer betydande och innebar vanligen att en medeltida stenkyrka erhöll ett nytt, rundat korparti av långhusets bredd (B). Tillbyggnad av korsarmar förekom såvitt känt inte under perioden. Kyrkan i Ny Varberg ombyggdes på 1560-talet, men övergavs varaktigt under 1600-talet. Andelen kyrkorum som vid periodens utgång genomgått viktigare planförändring utgjorde således 11 % (10 st.) av det totala beståndet (D).

Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt, 1957.

Lagerlöf, Erlend: "Skriftestolar i gotländska kyrkor", i *De hundra kyrkornas ö*, 1970.

Lindgren, Mereth: *Värö och Stråvalla*, SvK vol. 180, 1979.

Malmström, Carl: "Landskapsbildens förändringar i Halland under de senaste 300 åren", i *Hallands historia. Från freden i Brömsebro till våra dagar*, 2, 1959.

Nelson, Gösta: "Kyrka, religiösa rörelser och skola", i *Hallands historia. Från freden i Brömsebro till våra dagar*, 2, 1959.

Rosén, Jerker: "Hallands försvenskning", i *Hallands historia. Från freden i Brömsebro till våra dagar*, 2, 1959.

Thulin, Gabriel: *Samling af urkunder rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*, 1901.

Ullén, Marian: *Medeltida träkyrkor*, 1, SvK vol. 192, 1983.

Kyrkorna 1760–1860

av Eva Vikström

Vid 1700-talets mitt var Halland definitivt en svensk provins, men ännu ett fattigt landskap med utarmade naturresurser. Landskapets karghet beskrevs av 1700-talets reseskildrare och i god linnéansk anda lyfte de fram förebildliga exempel på god hushållning. Kyrkoherdarna Hjortberg i Släp och Osbeck i Hasslöv blev kända för sina naturvetenskapliga intressen. Reformstämningarna fick påtagliga resultat under 1800-talet. Hallands jordbruk rycktes upp genom Hushållningssällskapet och en ny generation storgodsägare. Det moderna storjordbruket etablerades. Boskapsskötseln lades om, ljungränningen upphörde och skogsplanteringarna inleddes. Varberg förblev Nordhallands viktigaste stad. Residensstaden Halmstad expanderade under 1800-talet och blev centrum för storjordbruk och industri i södra Halland.

Byggnadsverksamheten

Kyrkobygandet hade obetydlig omfattning under föregående period. Vid mitten av 1700-talet sköt det fart. Ombyggnad dominerade före 1830-talet, därefter nybyggnad. Den kyrkliga indelningen bestod under perioden. Sammanbyggnad av kyrkor förekom inte, d.v.s. att två eller flera församlingar lät uppföra gemensam kyrka, och inte heller kapellbyggande. Under perioden uppfördes 25 nya kyrkor (tab. 3, fig. 27). Smärre partier av medeltida murverk återstår emellertid i minst sex av dem. Därtill kommer Hunnestads kyrka, som brann 1846, återuppfördes 1848, troligen på gammal grund och delvis med återbruk av murstommen. Åren 1760–1830 byggdes 9 kyrkor och ytterligare 16 under 1830–50-talen.

Perioden inleddes med att ny kyrka byggdes i Varberg efter stadens brand 1767, det första kyrkbygget av viss betydelse i Halland efter medeltiden. Den främre tidsgränsen vid 1860 är mindre pregnant. De nya kyrkorna var stenkyrkor, varav tre ersatte äldre träkyrkor. Trätorn uppfördes även under det sena 1700-talet, men stentorn blev nu det normala.

Samtidigt ägnades 32 kyrkor ombyggnader som inbegrep långhus eller kor (tab. 3, fig. 28). Östförlängning med nytt korparti dominerar och utfördes i 23 kyrkor. Möjligen gäller detta även Idala, men dateringen är oklar. I tre kyrkor förlängdes långhuset åt väster, men flera nya vidbyggda torn fick bänk-inredning även i bottenvåningen. Härtill byggdes korsarmar i fyra kyrkor, varav två i kombination med nytt korparti. För om- och tillbyggnader är året 1760 inte en brytpunkt. Förnyelsen av medeltidskyrkorna hade inletts med 1660-talets östförlängningar i Nordhalland. De sista åtgärderna av det slaget tillhör 1830-talet. Västförlängning och korsarmar är mindre tidsbundna.

Ölmevalla	Omb. av långhus/kor (*)	1762	Murverk
Fjärås	Nybyggnad	1762-63	Murverk
Hanhals	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk
Gällinge	Omb. av långhus/kor	1765-66	Murverk
Vapnö	Omb. av långhus/kor	1767	Murverk
Stråvalla	Omb. av långhus/kor	1768-70	Murverk
Varberg	Nybyggnad	1769-72	Murverk
Skällinge	Omb. av långhus/kor	1772	Murverk
Idala	Omb. av långhus/kor	1772	Murverk
Veddige	Omb. av långhus/kor (*)	1773	Murverk
Värö	Omb. av långhus/kor (*)	1774-76	Murverk
Slättåkra	Omb. av långhus/kor	1776	Murverk
Eftra	Omb. av långhus/kor (*)	1777-79	Murverk
Askome	Nybyggnad	1779-80	Murverk
Drängsered	Nybyggnad	1780-83	Murverk
Kinnared	Omb. av långhus/kor	1786	Murverk
Landa	Omb. av långhus/kor	1788	Murverk
Knäred	Tillb. av korsarm (*)	1790-tal	Murverk
Sällstorp	Omb. av långhus/kor	1791	Murverk
Stafsinge	Omb. av långhus/kor (*)	1793	Murverk
Tvååker	Omb. av långhus/kor (*)	1793	Murverk
Skrea	Omb. av långhus/kor (*)	1797	Murverk
Grimeton	Omb. av långhus/kor	1800	Murverk
Grimeton	Tillb. av korsarm	1800	Murverk
Svartträ	Omb. av långhus/kor	1801	Murverk
Lindberg	Nybyggnad (*)	1803-05	Murverk
Morup	Omb. av långhus/kor	1804-06	Murverk
Vinberg	Omb. av långhus/kor (*)	1806-08	Murverk
Asige	Omb. av långhus/kor	1806	Murverk
Laholm	Nybyggnad	1808-20	Murverk
Krogsered	Nybyggnad	1815-19	Murverk
Okome	Omb. av långhus/kor (*)	1816	Murverk
Rolfstorp	Omb. av långhus/kor	1816-17	Murverk
Rolfstorp	Tillb. av korsarm	1816-17	Murverk
Harplinge	Omb. av långhus/kor (*)	1817	Murverk
Spannarp	Omb. av långhus/kor	1821-24	Murverk
Eftra	Nybyggnad	1822-24	Murverk
Rävinge	Omb. av långhus/kor	1824	Murverk
Källsjö	Omb. av långhus/kor (*)	1826	Murverk
Steninge	Omb. av långhus/kor	1826	Murverk
Ullared	Nybyggnad	1829	Murverk
Getinge	Omb. av långhus/kor	1830	Murverk
Gällared	Omb. av långhus/kor	1831	Murverk
Fagered	Nybyggnad	1833	Murverk
Sibbarp	Omb. av långhus/kor	1833	Murverk
Slöinge	Nybyggnad	1834-35	Murverk
Stamnared	Nybyggnad	1835	Murverk
Enslöv	Nybyggnad	1835	Murverk
Källsjö	Nybyggnad	1838-42	Murverk
Knäred	Nybyggnad (*)	1848-49	Murverk
Träslöv	Nybyggnad	1850	Murverk
Tönnersjö	Tillb. av korsarm	1850-tal	Murverk
Lindberg	Nybyggnad	1851-53	Murverk
Kungsbacka	Nybyggnad (*)	1852-53	Murverk
Släp	Nybyggnad	1852-53	Murverk
Tvååker	Nybyggnad	1852-53	Murverk
Knäred	Nybyggnad	1853	Murverk
Värö	Nybyggnad	1854-55	Murverk
Skrea	Nybyggnad	1855-56	Murverk
Vessige	Nybyggnad	1856-59	Murverk
Tölö	Nybyggnad	1856-64	Murverk

Tab. 3. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760-1860, i kronologisk ordning.

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

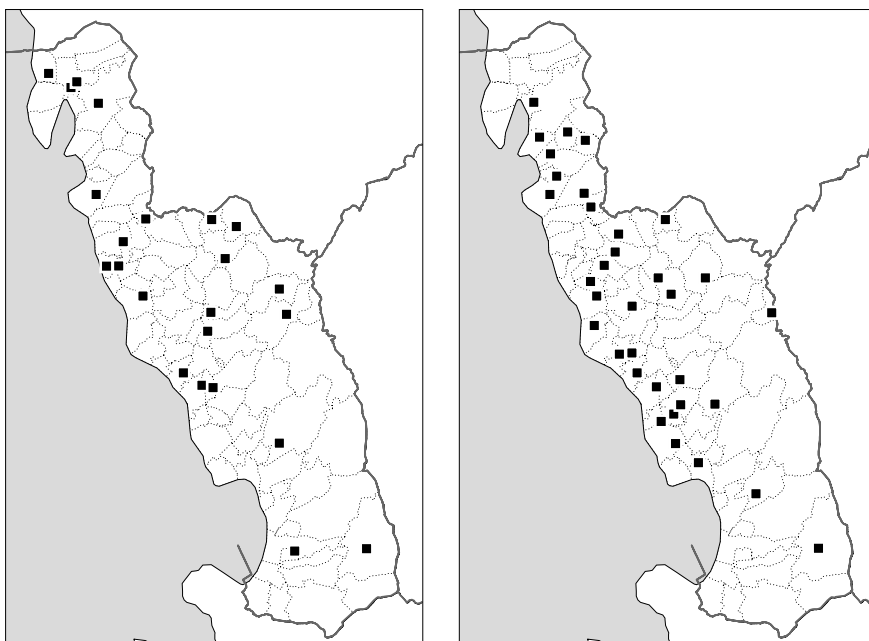
Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smala kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar, däremot inte torn, sakristior etc.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

Fig. 27. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860, samtliga i murverk. I Lindberg respektive Knäred nybyggdes två kyrkor under perioden. Förutom de på kartan markerade kyrkorna hör också Hunnestad till dem som präglas av tiden. Vid återuppbyggnaden efter branden 1846, återanvändes dock huvuddelen av de äldre, kvarstående murarna.

Fig. 28. Kyrkor med viktigare planförändringar under perioden 1760–1860, samtliga i murverk.

I städerna Varberg och Kungsbacka har en rad kyrkor avlöst varandra. På landsbygden har däremot medeltidskyrkorna länge stått kvar relativt orörda, för att därefter ombyggas eller ersättas med nybyggnader. Detta karakteristiska förlopp möter oss, förutom i Halland, även i södra Bohuslän, södra Dalsland och Västergötland. Kyrkor förnyades på detta sätt främst i norra och mellersta Halland ner till Halmstad och Nissan. För tiden 1760–1810 går sydgränsen ungefär vid Ätran. Åren 1810–60 var aktiviteten störst i mellersta Halland. Söder om Nissan nöjde man sig oftast med ombyggnad av torn. Laholm och Knäred är undantag. Det renodlade träbygandet tillhör det inre av Halland, medan trätornen har en vidare spridning.

Nordhallands anknytning till Göteborg har satt spår, liksom inlandets band med Västergötland-Småland. Kulturgränser har gått vid städer och älvdalar och har förskjutits över tid. Det gäller även det profana byggnadsskicket. I äldre tid gick t.ex. korsvirkets nordgräns vid Varberg. För kyrkorna kan skillnader i taktäckning nämnas. I norr härskar spåntak, medan kyrkorna i söder traditionellt har haft spåntäckta torn och blytäckta långhus.

Arkitekter och byggmästare

De flesta kända ritningar uppgjordes av arkitekter och konduktörer i Överintendentsämbetet, d.v.s. specialister som har utformat kyrkor i hela landet. I 1800-talets början tillkom t.ex. Laholms kyrka efter ritningar av Carl Fredrik Sundvall, medan Olof Tempelman svarade för de stora ombyggnaderna i Grimeton och Rolfstorp. På 1840- och 50-talen ritade Albert Törnqvist kyrkan i Knäred (riven) och Johan Fredrik Åbom kyrkorna i Tvååker, Skrea och Kungsbacka (den senare riven och 1864–65 ersatt med ny kyrka efter Åboms ritning). Kyrkornas planform överensstämmer i allmänhet med kända ritningar, även om det finns exempel på avvikelser i korets utförande.

Den lokala sakkunskapen företräddes främst av hantverkare. Friedrich August Rex (1721–1800) var en tysk murmästare som blev stadsbyggmästare i Göteborg och ålderman i stadens murmästarämbete. Han ritade och upp-

Fig. 29. Askome kyrka uppfördes 1779–80 under ledning av murmästare Johan Friedrich Röhr. År 1804 tillbyggdes ett stentorn i väster. Foto Göran Lindahl 1998, SvK.

förde Varbergs kyrka på 1760-talet, men hans kyrkliga arbeten i övrigt återstår att kartlägga. Han har byggt broar i Laholm och Falkenberg (Bäckström 1923, Bennett & Forsström 1980). Den gustavianska erans främste byggmästare i mellersta Halland var Johan Friedrich Röhr, murmästare i Falkenberg under 1770–90-talet. Han anlätades ofta för besiktningar och har efterlämnat en rad enkla men åskådliga uppmättningsritningar. Hans åtgärdsförslag brukade gå ut på en väl tilltagen förlängning utan märkvärdigheter.

Röhrs viktigaste verk torde vara Askome kyrka från 1779–80, men omfattningen av hans arbete är inte klarlagd (fig. 29). En annan intressant stadshantverkare är Peter Hallberg, målarmästare i Halmstad i 1800-talets början och mera känd som kyrkmålare. Harplinge gamla kyrka förlängdes åt öster 1817 efter Hallbergs ritning bearbetad i Överintendentsämbetet av Axel Almfelt. Hallberg har också ritat tornet i Söndrum 1820.

Stockholm och Göteborg var länge de enda städerna med stadsarkitekter, men de sysslade bara marginellt med sockenkyrkor i provinsen. Hit hör Hans Jakob Strömberg i Göteborg. Han ritade Knäreds nuvarande kyrka (1853). Den ersatte 1849 års kyrka som hade ritats av Albert Törnqvist vid Överintendentsämbetet. Tornet störtade in vid första klockringningen och kyrkan förstördes. Carl Georg Brunius tog upp en debatt om ämbetets trovärdighet och byggmästares kapacitet. Församlingen vände sig till Brunius för ritning till ny kyrka, men han lät uppdraget gå vidare till sin adept Hans Jakob Strömberg (Grandien 1974). Kyrkorna berörs närmare nedan.

Kyrkorna

Periodens kyrkobyggande inleddes med 1760-talets nya stadskyrka i Varberg. Den är en enskeppig västtornskyrka med femsidigt korparti och kraftiga försträvningar i barocktradition. Morups kyrka förlängdes 1804–06

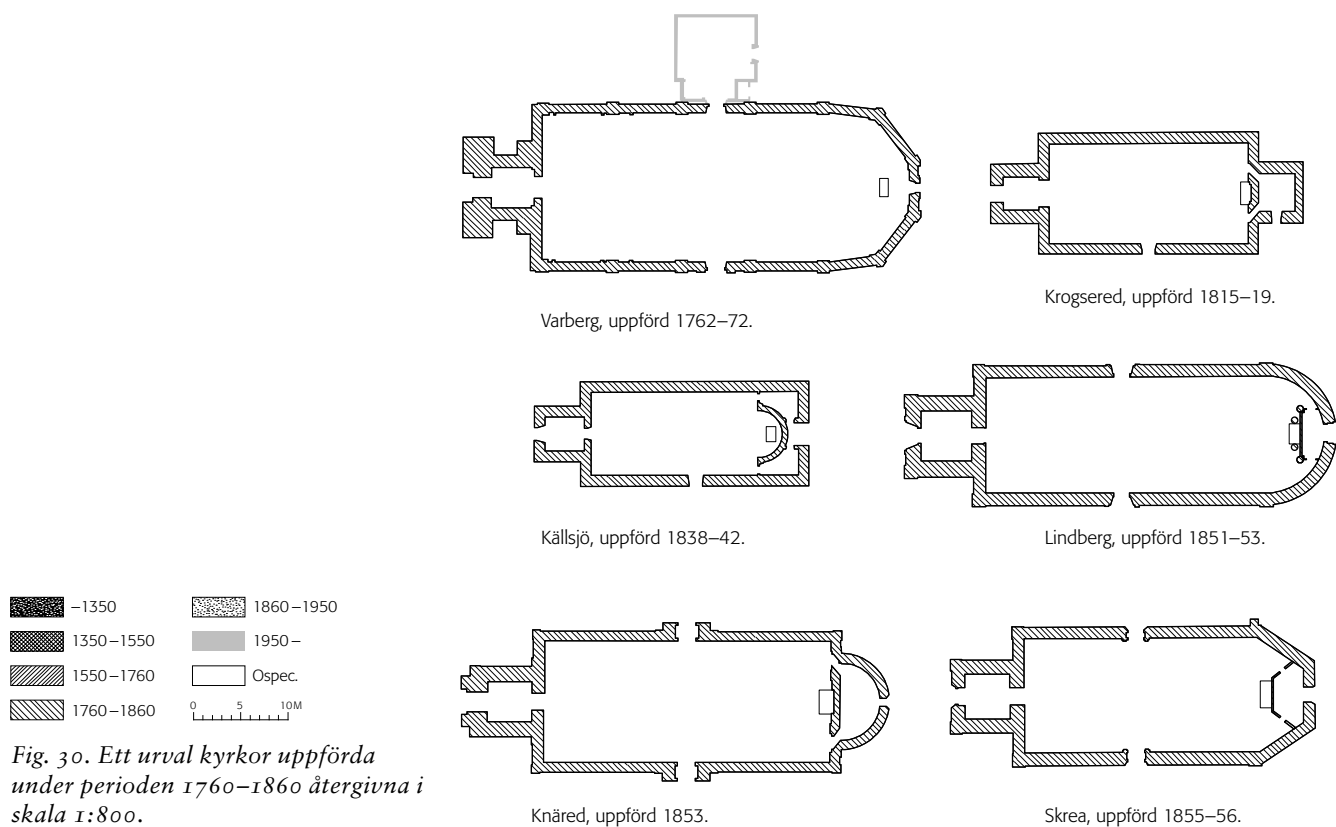

Fig. 30. Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.

åt öster med ett tresidigt korparti. Enligt ett beslut skulle det ske enligt en ritning för Varbergs kyrka, men i mindre skala.

Merparten av de nybyggda kyrkorna är salkyrkor med rundat, tresidigt eller rakt korparti (fig. 30). Av dem uppfördes 12 kyrkor med rundat eller tresidigt avslutat korparti. Båda typerna var lika vanliga under hela perioden med tonvikt på 1830–50-talet. Av de nybyggda kyrkorna uppfördes 9 med rak östvägg, vilket var ovanligt i östförlängda kyrkor. Där dominerade ett rundat eller tresidigt korparti. Denna kortyp var legio vid östförlängning av västsvenska kyrkor ca 1650–1850. I förra kapitlet härledes 1600-talets rundade kor i Halland till de femsidigt brutna koren i 1620-talets domkyrka i Göteborg och Varbergs kyrka av 1687. Denna kortyp återkom i Varbergs nya kyrka och i Göteborgs nuvarande domkyrka, vilket befäster bilden av en stark västsvensk tradition.

Askome från 1779–80 är den enda hallandskyrka som kan beskrivas som en nybyggd ”gustaviansk standardkyrka” men med förenklad hjälmhuv på stentornet, som tillfogades 1804 (fig. 29). Den har salkyrkans plan med tresidigt korparti och brutet tak över långhuset. Trätunnvalv och läktarbröstning målades i sen västsvensk tradition. 1780 års kyrka i Drängsered har tresidigt östparti som inrymmer östsakristia. Kyrkorummet har rak fondvägg med altare flankerat av dörrar till sakristian.

Laholms kyrka byggdes 1808–20 med rektangulärt långhus. Korets äldsta utformning är inte säkert känd. Den antagna ritningen visar rak fondvägg med dörrar till sakristia och förråd på östgaveln. Inventeringsprotokollet 1830 (ATA) nämner dessa utrymmen och att kyrkan hade åtta fönster på var långsida. Fondväggen torde ha gått upp till taket och en nionde fönsteraxel i sakristian varit osynlig från kyrkorummet. På 1850-talet restaurerades kyrkan av Carl Georg Brunius. Nu tycks fondväggen ha rivits och sakristia inrättats bakom en låg skärm tvärs över kyrkan. Därmed frilades östmuren och försågs med ett stort, tredelat

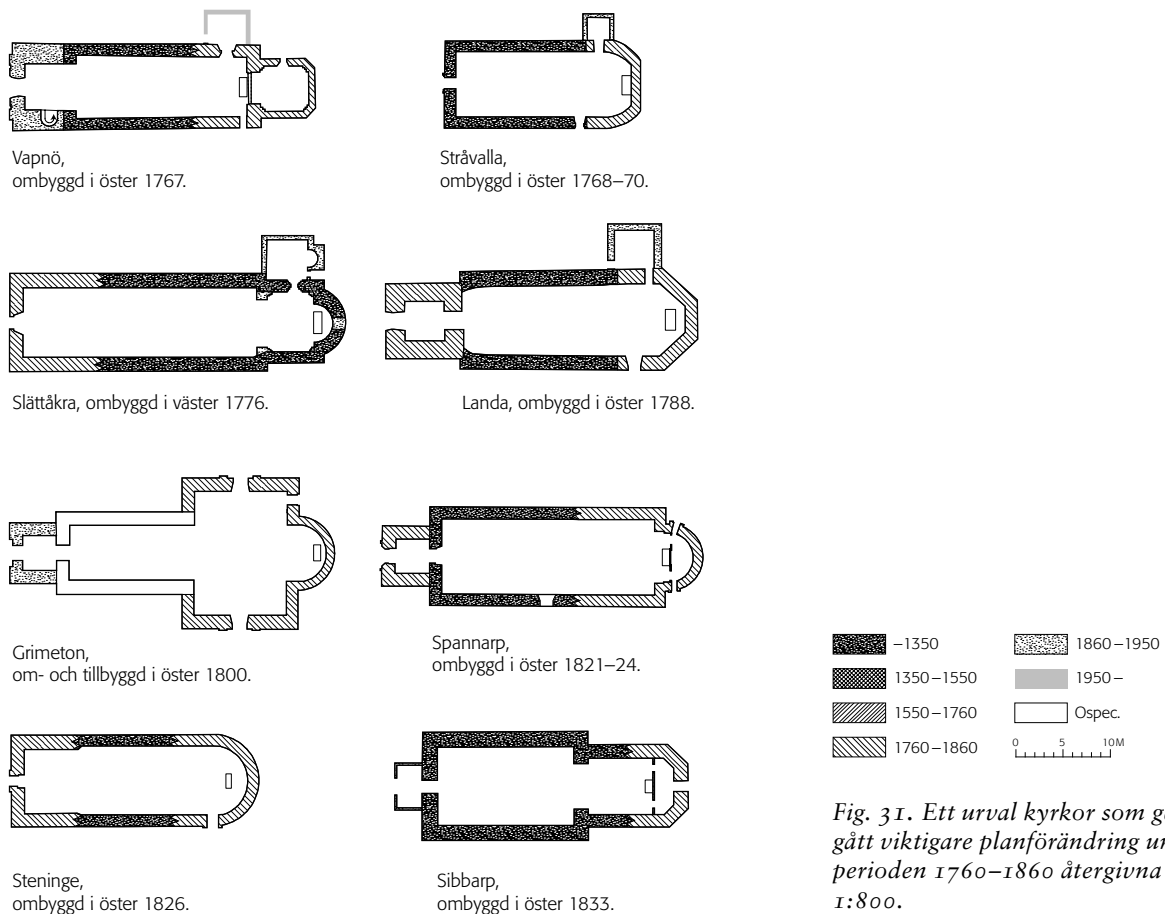

Fig. 31. Ett urval kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.

fönster. Detta arrangemang ersattes på 1890-talet av den inbyggnad som finns idag.

”Då en stadskyrka bygges, bör den ifrån början så företagas, att den hedrar Tidevarfvet, ingifver vördnad för Religion genom ett imponant utseende, samt bidrager till Stadens prydnad.” Så inledde Carl Fredrik Sundvall en promemoria om Laholms kyrka, sannolikt författad 1806 (RA). Sundvall ville höja det senmedeltida tornet och ersätta 1600-talsspiran med en tidsenlig huv. Laholm omkring år 1800 var en blygsam ort och behovet av det imponanta tydligen begränsat. Långhuset nybyggdes och tornet stod kvar i befintligt skick. Därmed förrycktes byggnadens proportioner men torn och spira bevarades.

Grimeton och Rolfstorp är huvudexemplen på det äldre 1800-talets nyklassicism i landskyrkor (1800 respektive 1816–17). Här utvidgades äldre kyrkor genom östförlängning, men i rikare arkitektoniskt utförande än vanligt (fig. 31–32). Olof Tempelman ritade båda kyrkorna med ett brett och grunt tvärskepp och fullbrett, rundat kor. Östpartiet är spatiöst med rik belysning från fönster i kor och tvärskepp. Tvärskeppen har som gavelmotiv en portal med flankerande sidofönster och krönande termfönster. Ritningarna genomfördes i huvudsak i Grimeton. Men 1919 års torn är mindre lyckat.

I annexet Rolfstorp förenklades östpartiet efter ritning av Per Vilhelm Palmroth. Kyrkorna var patronatskyrkor under släkten Wolffradt på Torstorps säteri. Ombyggnaderna genomfördes av patronus efter besvär från sockenbor till Kongl. Maj:t över att kyrkomedlen inte gick till byggnadsunderhåll (Thulin 1901). Detta var ett ”gammaldanskt” problem. Vid samma tid förekom likartade tvister kring den lukrativa patronats-

Fig. 32. På initiativ av patronus Carl Otto Wolffradt omdanades medeltidskyrkan i Rolfstorp 1816–17. Kyrkans ursprungliga absidkor ersattes av ett korparti av långhusets bredd, samt korsarmar tillbyggdes. Ritningarna uppgjordes av Olof Tempelman, vilka bearbetades av Per Vilhelm Palmroth. Det befintliga tornet i väster uppfördes 1926 efter ritningar av Anders Roland, men ersatte då ett äldre. Foto Ingvar Rohr 1980.

rätten i många skånska församlingar men även i några halländska och bohuslänska.

Dessa kyrkor fick ingen efterföljd. Korsarmar av traditionellt slag byggdes både tidigare och senare. Med 1850-talets korsarmar i Tönnersjö är steget inte långt till de förstoraade ”nykyrkor” vi förknippar med Carl Georg Brunius.

Laholm följdes däremot av en rad kyrkor med rektangulärt långhus och altaret mot östväggen. Symmetrisk placering av torn och sakristia finns i Krogsered från 1810-talet men är ovanlig. Källsjö från ca 1840 har en inbyggd korabsid. I flera senare kyrkor genombryts östmuren av ett smalt korutsprång, tidigast i Knäreds rivna kyrka (1849).

Äldre sätt att ordna en sakristia var att avskärma en kur vid predikstol eller altare, samt att använda äldre absider och gravkor. Landa kyrka förlängdes åt öster 1788 och fick en inbyggd kur vid predikstolen (inventeringsprotokollet 1830, ATA). Sakristia i norr byggdes först 1915. Vanligen brukar 1800-talsritningar till kyrkor med rundat/tresidigt kor visa en avskärmad sakristia. Dagens vidbyggda sakristior är främst 1900-talets verk. Bara en fjärdedel av de nybyggda och ytterligare några av de östförlängda kyrkorna har en samtida, vidbyggd sakristia. Fjärås och Värö (därefter riven) nybyggdes respektive ombyggdes på 1760–70-talet till salkyrkor med sakristior i norr. Då var det ovanligt i Halland.

Klassicistiska former dominerar i de närmare 20 kyrkor som nybyggdes under 1830–50-talet, särskilt i interiörerna. Omkring 1850 blev tornens lanterniner spensligare och spirorna högre. Småtorn, torn gavlar, blinderingar och rundbågefriser introducerades. Östsakristior och korabsider

kunde få brutna former, inte bara klassicismens halvcirkel och kvadrat. Törnqvists skandalkyrka i Knäred hade flera av dessa drag. Knäredsfallet har relaterats till tidens arkitektoniska brytningar (Grandien 1974). Klassicismens enklare byggnadstyper var avpassade för traditionella tekniker som erfarna byggmästare behärskade. Nya former och tekniker ställde nya krav. De återkom delvis i Strömbergs ersättningskyrka från 1853. Men här är tornet tyngre och står fortfarande.

Johan Fredrik Åboms hallandskyrkor är typiska för 1850-talet. Han svarade för ny kyrka i Kungsbacka efter 1846 års brand. Först ritades en klassicistisk träkyrka som ersättning för den gamla träkyrkan. Istället ville man trotsa dåliga grundförhållanden och bygga i sten. Åboms nya ritning visar en kyrka med smalt torn med gavlar och spetsig spira, utbyggd polygonal sakristia, kopplade, rundbågiga fönster och bågfriser. Grunden höll inte och Åbom fick rita en ny träkyrka, vilken uppfördes på 1860-talet. Hans kyrka i Tvååker påminner något om Kungsbacka stenkyrka, men är tyngre i formen och avviker i detaljer (1852–53). Skrea är däremot en traditionell klassicistisk kyrka, där byggnadsåren, 1855–56, främst antyds av en spenslig lanternin med hög spetsig spira.

Torn och spiror

Nybyggda kyrkor har mer tidsenliga planformer och oftast samtida torn, de östförlängda kyrkorna mer ålderdomliga med rundat/tresidigt kor och torn från skilda tider (fig. 30–31). I fyra nya kyrkor fogades ett nytt långhus till ett befintligt torn, av dem ett medeltida torn i Laholm. Tornet står normalt i väster. I Fagered sluter ett östtorn med sakristia till ett rektangulärt långhus, efter ritning av Axel Nyström. Kyrkan byggdes 1833 på gammal grund, vilken dock var för svag för ett västtorn. Hälften av de ombyggda kyrkorna hade vid tiden för ombyggnaden ett äldre torn, oftare av trä än av sten. Ett tiotal kyrkor har senare fått torn. Hanhals och Stråvalla har förblivit tornlösa.

I Rolfstorp kvarstod det gamla trätornet med lökformig spira till 1926, då det ersattes av ett nästan identiskt stentorn (jfr omslagets framsida och fig. 32). Trätorn tillhör främst föregående period. Bevarade yngre trätorn finns i Torpa, Svartträ och Sällstorp (1760–70-tal) samt som gavelorn i Drängsered och Kinnared (1780-tal). Vidbyggda torn är låga och kröns av klumpiga huvar, oftast med lanternin. Det yngsta kända trätornet uppfördes år 1800 i Hishult efter ritning av Sven Johan von Engeström i Överintendentsämbetet. Det var rödfärgat men hade en ovanligt stram klassicistisk form (rivet).

Ett tiotal trätorn ersattes nu av stentorn, huvudsakligen under 1800-talet. Hit hör Morup, Söndrum och Kvibille från 1810–30-talen. Under 1700-talet höll man oftare fast vid sina gamla trätorn. Ibland gjorde Överintendentsämbetet förslag till östförlängning, och lade till ett nytt stentorn, att byggas när medel fanns. Skrea och Stafsinge förlängdes åt öster på 1790-talet, men trätornen stod kvar intill kyrkornas rivning på 1850–60-talen.

I Överintendentsämbetet ritades kyrkan som en arkitektonisk helhet, även när bara långhusets utvidgning var aktuell. Detta visar en pedagogisk tanke och en ansats att rationalisera handläggningen. Trätorn var otidsenliga. Detsamma gäller låga stentorn med kurviga barockspiror, såsom i Laholm. Sådana torn byggdes i Slättåkra och Steninge 1776 respektive 1805–06, mot fastställda ritningar. I Steninge användes byggmästarritningen av Sjunne Holmgren, en ofta anlita byggare. Trätornet i Söndrum ersattes 1820 av en kopia i sten med lökformig spira. Peter Hallbergs ritning godkändes eftersom kyrkans arkitektur inte skulle förändras (Andersson 1963, 1985, 1988).

Dessa nästan kubiska torn har långhusets bredd, lanterninens nedre fall når ungefär till långhusnocken, därovan ett lågt ljudrum och en krönande huv eller spira. De liknar medeltida torn med yngre spiror, såsom Laholm, Skummeslöv och Hasslöv. De breda tornen i Slättåkra, Steninge och Söndrum sammanhänger också med att bottenvåningen inreddes med bänkar. I Slättåkra förlängdes långhuset samtidigt. Söndrum visar att Överintendentsämbetet började uppvärdera de gamla spirorna. När ny kyrka planerades i 1850-talets Hasslöv, fogades ett nytt långhus till medeltidstornet med 1708 års spira. Kyrkan ritades av Ludvig Hawerman och invigdes 1864. De högsträvande barockspirorna passade bättre in i 1850-talet än i klassicismen omkring år 1800.

Kyrkomåleri och klassicistisk inredning

Det västsvenska kyrkomåleriet fick ordentligt genomslag i Halland först under 1700-talets andra hälft. Nu målades Torpa och Älvsåker av den flitige boråsaren Detlef Ross och Askome av göteborgaren Johan Christian Weisstern. Jonas Dürcks stod utanför skräet och målade i Hanhals 1770, men hans mästerverk är det Hjortbergska epitafiet i Släp. Nu möter flera halländska målare. Henrik Wibeck i Varberg är representerad i bl.a. Gunnarp. I Halmstad fanns målarmästarna Johan Blomberg och Peter Hallberg. Målningar av Hallberg från 1800-talets första år har bevarats i Slättåkra och Landa. Hallberg och tapetfabrikören Jacob Magnus Hultgren i Varberg företräder den sista generationen kyrkmålare. Hultgren har målat Sällstorp, Breared, Idala, Svarträ och Nösslinge ca 1790–1810.

Det yngsta kyrkomåleriet är mycket enkelt, särskilt Hultgrens sinnebilder och molnskyar med schematiska änglar. Med honom har halländskt kyrkomåleri ansetts växla in på bonadsmåleriets spår (Hallbäck 1947, 1976). Sydsvenskt bonadsmåleri tillhör tiden ca 1730–1870 och förekom i ett västligt och ett östligt område. Det västra området omfattar västra Småland och angränsande delar av södra Halland och Västergötland. Bonaderna hade främst bibliska motiv och prydde böndernas ryggåstugor under julen. Utförandet är starkt ytmässigt med lysande färger. Ytterst går det tillbaka på medeltida kyrkomåleri. Den främste bonadsmålaren i området var Johannes Nilsson i halländska Breared (d. 1827). Han verkade inom en starkt bunden genre men förmådde ändå förnya den (Berglin 2000). När bonadsmåleri är som bäst, d.v.s. av Nilssons kaliber, höjer det sig över det sena kyrkomåleriet i Halland. Nilsson var en klassicist bland bonadsmålare men gick inte vidare, antagligen p.g.a. sin epilepsi.

Biskop Johan Wingård berörde takmålningar vid visitationer i slutet av 1700-talet. Om taken skulle målas, ansåg han att det borde ske ”med någon ensam ljus, helst perlefärg, såsom vida prydligare än de i landskyrkorna vanligen förekommande och mindre lyckeligen träffande sinnebilder” (efter Andersson 1977). Möjligen hade Wingård Nösslinge kyrka i åtanke. Taket i Nösslinge fick ändå molnskyar av Hultgren 1812. En god bit in på 1800-talet var det vanligt att måla tunnvalvet himmelsblått, men utan skyar.

Enligt Carl Magnus Andersson introducerades nyklassicistisk inredning i Halland 1816. Då förvärvades till Varbergs kyrka såväl predikstol som altarpupp, den senare med kors i bågställning, utförda av snickaren Johan Berg i Varberg efter ritning av Axel Almfelt. Av landskyrkorna har Eftra den äldsta klassicistiska inredningen. Kyrkan ritades av Carl Gustaf Blom Carlsson och byggdes 1822–24 (invändigt omgestaltad 1893). Här svarade den mångsidige Peter Hallberg för bildhuggeri- och målnings-

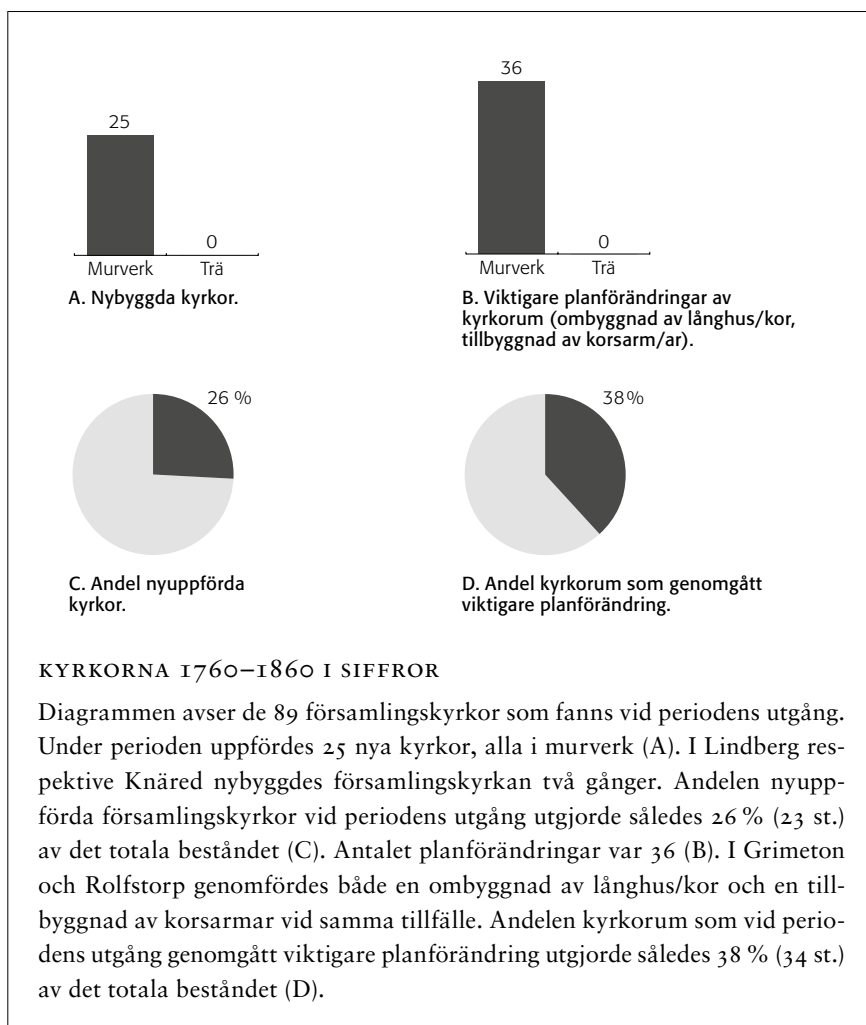

Fig. 33. Predikstol av Johannes Andersson i Mjöbäck. Den anskaffades 1840 till Källsjö kyrka, som då stod under uppförande. Foto Arne Modén 1959, ATA.

arbeten. Vid denna tid var det inte ovanligt att nya möbler införskaffades i samband med att ny kyrka uppfördes.

Den ledande bygdesnickaren var Johannes Andersson tillsammans med sonen Johannes Johansson i Mjöbäck i Västergötland. Åren 1833–80 levererade de 15 altaruppsatser och 14 predikstolar till kyrkor i Halland. Källsjö kan exemplifiera Anderssons arbeten. Predikstolskorgens balusterdockor är typiska (fig. 33). Johansson använde samma former men något grövre, t.ex. för Gällared 1862. Andra hantverkare utförde ett eller ett par arbeten för kyrkor. I Vallda och Lindome finns altaruppsatser och predikstolar av lindomesnickare. Möbelsnickeriet i Lindome avsatte alltså även kyrkmöbler, men i begränsad omfattning (Andersson 1991).

Klassicistiska kyrkor kunde få drag av västsvensk dekorativ tradition. Åren 1829–42 byggdes tre enkla klassicistiska kyrkor i Fagereds pastorat vid västgötagränsen. På 1840-talet fick de predikstolar och altaruppsatser av Johannes Andersson i Mjöbäck och målningsdekor av en dansk målargesäll, Theodor Mohme. I Ullared är tunnvalvet himmelsblått med yviga buskar på rad vid takfoten och rosetter kring ljuskronornas fästen. Dekoren anknyter till empiredekorationer i t.ex. prästgårdssalar, snarare än till bonadsmåleriet. Predikstolen är grå med röda och gröna inslag. 1700-talets skulpterade altartavla berövades sina akantusvingar och infogades i Anderssons altaruppsats.

Källor och litteratur

Uppmåtningsritningar, inventeringsprotokoll 1828–30 m.m. i ATA, Memorial i ÖIÄ:s arkiv, RA.

Andersson, Carl Magnus: *Steninge kyrka, Halland*, 1963.

Andersson, Carl Magnus: "Harplinge kyrka", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1973.

Andersson, Carl Magnus: "Nösslinge kyrka", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1977.

Andersson, Carl Magnus: "Morups kyrka", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1978.

Andersson, Carl Magnus: "Slättåkra kyrka", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1985.

Andersson, Carl Magnus: *Söndrums kyrka*, 1988.

Andersson, Carl Magnus: "Nyklassicismen i Hallands kyrkor", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1991.

Bennett, Robert & Margit Forsström: *Kyrkorna i Varberg, SvK* vol. 181, 1980.

Berg Villner, Lena: *Tempelman. Arkitekten Olof Tempelman, 1745–1816*, 1997.

Berglin, Elisabeth: *En bonadsmålare och hans värld. Johannes Nilsson i Breared*, 2000.

Bexell, Sven Peter: *Hallands Historia och Beskrifning, 1923–31* (orig. uppl. 1817–1819).

- Bäckström, Arvid: *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814*, 1923.
- Grandien, Bo: *Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*, 1974.
- Hallands Landsbeskrivning 1729, 1-4, 1984-90.*
- Hallbäck, Sven Axel: *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet*, 1, 1947.
- Hallbäck, Sven Axel: "Hallands kyrkor och Göteborgs målarämbete", i *Svenska turistföreningens årsbok* 1976.
- Jacobsson, John: *Hallands kyrkor i ord och bild*, 1932.
- Kyrkobyggnader 1760-1860*, 2, Småland. och Öland, SvK vol. 216, 1993.
- Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*, 1957.
- Lindgren, Mereth: *Värö och Stråvalla*, SvK vol. 180, 1979.
- Malmström, Carl: "Landskapsbildens förändringar i Halland under de senaste 300 åren", i *Hallands historia. Från freden i Brömsebro till våra dagar*, 2, 1959.
- Person, Bengt-Arne: "Det halländska kulturlandskapet", i *Svenska turistföreningens årsbok* 1976.
- Salvén, Erik: "Medeltidsarkitekturen i Hallands kyrkor", i *Vår bygd. Hallands hembygdsförbunds årsskrift* 1940.
- Thulin, Gabriel: *Samling af urkunder rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*, 1901.

Kyrkorna 1860–1950 och senare restaureringar

av Jakob Lindblad

De reformer och effektiviseringar av jordbruket som företogs under 1800-talet resulterade i att Halland vid seklets mitt blev självförsörjande på spannmål. Av det sena 1800-talets industriella utveckling kom framförallt textilindustrin att få betydelse för Halland, då särskilt i dess södra del. Den ekonomiska utvecklingen ledde till en accentuerad befolkningstillväxt, och en emigration som låg över riksgenomsnittet. Befolkningen under 1900-talet har fortsatt att öka, snabbare än i landet i övrigt, varvid framförallt kuststäderna och tätorterna i Göteborgs närområde har expanderat.

Nyuppförda kyrkor och ombyggnader

1800-TALETS ANDRA HÄLFT

Inte sedan medeltiden har Halland upplevt en nybyggnadsfas så genomgripande som det sena 1800-talets. Detta skedde samtidigt som vi kan märka en stilhistorisk omorientering. Under 1850-talet började medeltidsinspireerade stilar uppträda i landskapets kyrkoarkitektur. Släps och Lindbergs kyrkor från de första åren av 1850-talet är renodlat klassicistiska kyrkor, även om lanterninens huv i den senare är något spetsig. I Tvååkers kyrka, färdig 1853, och i ritningarna till den samtidigt uppförda, senare rivna stenkyrkan i Kungsbacka är proportionerna desamma som i Släp och Lindberg, men detaljerna utgörs av rundbågsfriser och parvis kopplade fönster och tornen har spetsiga huvar med gavlar åt fyra håll. I Veddige vitputsade kyrka, uppförd 1866–68 är de nygotiska inslagen tydliga i fönster, bågar, strävpelare och tornhuv. Men samtidigt märks hur de klassicistiska traditionerna lever kvar, särskilt i kyrkornas proportioner och i trätunnvalvet över kyrkorummen. Hunnestad får sin nuvarande nyklassicistiska karaktär vid en ombyggnad 1882–83. I Förlanda kyrka, uppförd 1885–87 efter ritningar av Adrian Crispin Peterson, har de klassicistiska formerna i kyrkans nya delar kombinerats med en inredning i nyrenässans. Omkring 1890 har nygotiken slagit igenom helt och hållet.

Denna periods kyrkor karakteriseras i hög grad av en arkitekt, den nyss nämnde Adrian Crispin Peterson (1835–1912), som ritat 11 av de 25 församlingskyrkor som nyuppfördes i landskapet (tab. 4, fig. 34). Hans kyrkor har gärna en hög resning, är klädda i tegel eller tätt fogad granit, täcks av mönstrat skiffertak och har proportioner och en uppdelning i långhus, torn, kor och korsarmar som tydligt skiljer sig från de klassicistiska kyrkorna (fig. 36). Om landskapets kyrkor sedan 1700-talet präglats av satta proportioner med stadiga, men låga torn, som nätt och jämt når över långhusgaveln,

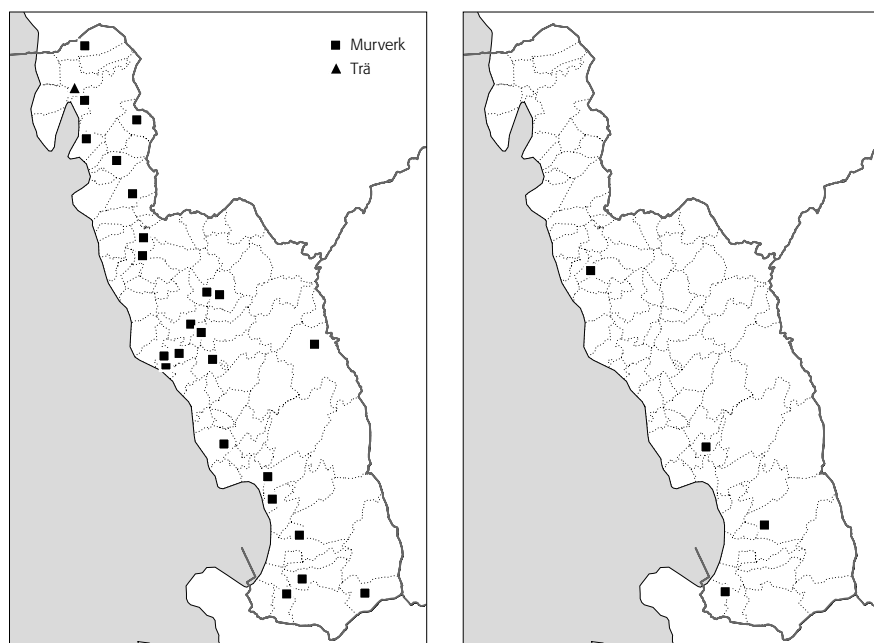

Fig. 34. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950. Kartan avser endast nyuppförda församlingskyrkor. Kyrkorna i Dagsås, Stammared och Krogsared brann 1912, 1915 respektive 1924. Vid återuppbyggnaderna användes dock huvuddelen av de äldre, kvarstående murarna.

Fig. 35. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950, samtliga i murverk. Kartan avser endast församlingskyrkor.

Hasslöv	Nybyggnad	1862–63	Murverk
Stafsinge	Nybyggnad	1862–65	Murverk
Kungsbacka	Nybyggnad	1864–65	Trä
Frillesås	Nybyggnad	1864–66	Murverk
Veddige	Nybyggnad	1866–68	Murverk
Kvibille	Omb. av långhus/kor	1867	Murverk
Östra Karup	Omb. av långhus/kor	1869	Murverk
Östra Karup	Tillb. av korsarmar	1869	Murverk
Torup	Nybyggnad	1870–71	Murverk
Rännelöv	Nybyggnad	1870–72	Murverk
Ljungby	Nybyggnad	1871–73	Murverk
Hunnestad	Omb. av långhus/kor	1882–83	Murverk
Snöstorp	Nybyggnad	1882–83	Murverk
Lindome	Nybyggnad	1882–84	Murverk
Ölmevalla	Nybyggnad	1884–85	Murverk
Förlanda	Nybyggnad	1885–87	Murverk
Veinge	Tillb. av korsarmar	1886–87	Murverk
Årstad	Nybyggnad	1888–90	Murverk
Okome	Nybyggnad	1890–91	Murverk
Valinge	Nybyggnad	1890–91	Murverk
Falkenberg	Nybyggnad	1891–92	Murverk
Harplinge	Nybyggnad	1892–93	Murverk
Hanhals	Nybyggnad (*)	1892–94	Murverk
Trönninge	Nybyggnad	1893–94	Murverk
Köinge	Nybyggnad	1894–96	Murverk
Gödestad	Nybyggnad	1895–97	Murverk
Vinberg	Nybyggnad	1896–99	Murverk
Hishult	Nybyggnad	1901–02	Murverk
Alfshög	Nybyggnad	1901–03	Murverk
Tjärby	Nybyggnad	1906–07	Murverk

Tab. 4. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860–1950, i kronologisk ordning. Förklaringar till tabellen, se tab. 3, s. 42.

har nu inställningen blivit en helt annan. Äldre torn förses gärna med spetsiga gavelförsedda tornhuvor, som tydligare än tidigare markerar kyrkans läge i landskapet. Planförändringar av äldre kyrkor blir ovanliga (tab. 4, fig. 35). Istället bygger man nytt. I Förlanda, Hasslöv och Lindome bibehålls visserligen tornet, men i övrigt var man inte angelägen om att återanvända äldre byggnadsdelar (fig. 40). Det nya långhuset i Förlanda har samma

Fig. 36. Hanhals kyrka uppfördes på ny plats 1892–94, efter ritningar av arkitekt Adrian Crispin Peterson. Kyrkan brann 1936. Efter branden beslöt man återgå till den övergivna medeltidskyrkan, som efter restaurering kunde invigas till församlingskyrka. 1800-talskyrkan kvarstod som ruin till 1950-talet, då murarna till största delen nedbröts. Äldre odaterat foto, A. Backlund, ATA.

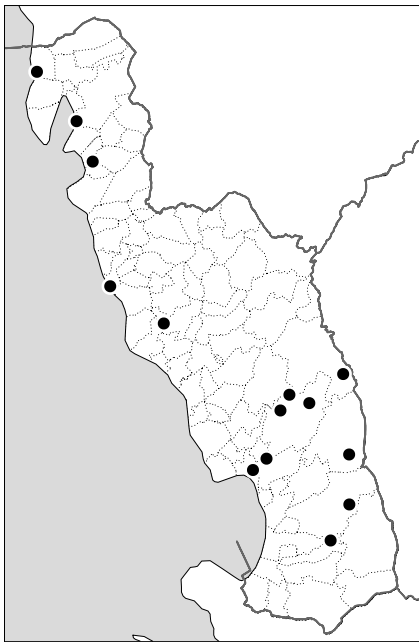

bredd som det gamla. Trots det revs detta på uttrycklig uppmaning ned till grunden (Block 1957). När Falkenberg, Gödestad och Hanhals fick nya kyrkor på 1890-talet lämnades de gamla kyrkorna kvar, åtminstone som ruiner. Där återanvändes inte ens murstenen för nybyggnaderna.

Vid sidan av Adrian Crispin Peterson (ofta assisterad av sin son Carl Crispin), förekommer arkitekter som endast enstaka gånger ritat kyrkor: Axel Kumlien (Ränneslöv 1870–72), Claes Grundström (Harplinge 1892–93), Sven Gratz (Trönninge 1893–94). Ett namn som bör hållas fram även under denna period är Johannes Johansson i Mjöbäck, som under 1860-talet försåg ett stort antal kyrkor med sina karakteristiska predikstolar och även utförde andra inredningsarbeten. Tjärby märkliga kyrka med tydliga jugenddrag uppfördes efter ritningar av Erik Lallerstedt 1906–07. Den markerar också en slutpunkt för ett av de mest intensiva nybyggnadsskedena i Halland.

EFTER 1900

Under 1910-talets slut och under 1920-talet har ett par kyrkor försetts med nya murade torn. Dessa har då ersatt äldre trätorn vid västgaveln. Några kyrkor har återuppförts efter brand (Dagsås 1914, Stannared 1915, Krog-

Breared	<i>Esmareds kapell</i>	1913
Enslöv	<i>Oskarströms kyrka</i>	1916–17
	<i>Skavböke kapell</i>	1925
	<i>Nissaströms kyrka</i>	1939–40
Fjärås	<i>Tjölöholms kapell</i>	1903–04
Frillesås	<i>Rya kapell</i>	1936
	<i>Olaus Petri kyrka</i>	1935–36
Laholm	<i>Skogaby kapell</i>	1916
Släp	<i>Särö kyrka</i>	1921–22
Stafsinge	<i>Hässlås kapell</i>	1927
Torup	<i>Mjälöhults kapell</i>	1923
Träslöv	<i>Träslövsläge kyrka</i>	1927
Veinge	<i>Mästocka kapell</i>	1878
Övraby	<i>Sperlingsholms kapell</i>	1907–09

Fig. 37. Bevarade kapell uppförda under perioden 1860–1950. Rya kapell (Frillesås församling) har om- och tillbyggt 1974. Förutom de på kartan markerade uppfördes även Rydöbruks kapell (Torups församling) 1922. Kapellet brann dock 1957, varefter det nuvarande uppfördes. S:t Olofs kapell i Tylösand, Söndrums församling, består till sin stomme av en träkyrka från 1721, ursprungligen från Lidhult i Småland. Den återuppfördes 1949–50 på sin nuvarande plats.

Tab. 5. Församlingar med kapell från perioden 1860–1950. Oskarström bildade egen församling 1957.

sered 1926). När Hanhals nya kyrka från 1890-talet brunnit 1936, beslöt man snart att de kvarvarande murarna skulle rivras (något som inte skedde förrän 1952). Ritningar till en ny kyrka på samma plats utarbetades av stadsarkitekten Fredrik Wetterqvist, men man beslöt sig istället för att återuppbygga den gamla kyrkan som stod som ruin.

Därutöver har kyrkobyggandet fram till 1950 huvudsakligen utgjorts av småkyrkor och kapell, tillkomna på enskilt initiativ eller genom kyrkostiftelser (tab. 5, fig. 37). Vid Tjölöholms slott uppfördes för slottets innehavare och dess personal ett kapell 1903–04, i samma Tudorstil som den nya slottsanläggningen, fast ritad av göteborgsarkitekten Hans Hedlund och inte av slottets arkitekt Lars Israel Wahlman. År 1921–22 uppfördes Särö kyrka efter ritningar av arkitekten Allan Berglund och 1936 Rya kapell efter ritningar av arkitekten Gustav Ljungman, bägge av trä. I en och samma socken, Enslöv, finns tre pedagogiska exempel på kyrkobyggandens utveckling under 1900-talets första hälft: Oskarströms röda tegelkyrka i övergången mellan jugend och nationalromantik (Otar Hökerberg 1916–17), Skavböke lilla träkapell (fig. 38) i tjugotalsskandinavism med låg lanterninhuv på tornet (Knut Nordenskjöld 1925) och Nissaströms stora vitputsade kyrka i 1930-talets mer traditionaliserande stil, utformad som en under 1700-talet förändrad medeltidskyrka med spetsig tornhuv och takmålningar i tunnvalvet av trä (Sigfrid Ericson 1939–40). Med undantag av kapellet vid Tjölöholm uppvisar kyrkobyggnaderna från 1900-talets första hälft traditionaliserande drag. Tornet i Rolfstorp efterliknar ett äldre torn vid samma kyrka, så som det återges på en avbildning. Tornet i Grimeton och kapellet i Rya har tydliga klassicistiska inslag, medan förslaget till ny kyrka i Hanhals har vissa modernistiska former i detaljerna.

Vid ett flertal kyrkor i Halland har ny sakristia tillkommit under 1900-talet: Svartrå på 1920-talet, Falkenbergs nya kyrka 1955, Varberg på 1960-talet och ett förslag, dock ej utfört, till ny sakristia i Askome från 1980. Sakristian har tidigare ofta utgjorts av ett avskrankat utrymme nedanför trappan till predikstolen eller, i ett stort antal i kyrkor med rymligare kor, av ett avskärmat taklöst utrymme bakom altaret. I många kyrkor har man åstadkommit större sakristior. På senare tid ofta genom läktarunderbyggnader, men inte sällan genom vidbyggnader öster eller norr om koret. Dessa

Fig. 38. Skavböke kapell i Enslövs församling, uppfört 1925 efter Knut Nordenskjölds ritningar. Odaterat foto, Ronald Andersson, ATA.

nya sakristior har ofta utformats som fristående byggnadskroppar, förbundna med kyrkan genom en lägre och smalare förbindelsegång, varigenom anslutningsytan mot kyrkmuren blivit så liten som möjligt och något fönster inte behövt sättas igen.

Restaureringar

FÖRE 1915

Hallands kyrkor verkar ha restaurerats på ungefär sådant sätt som man känner igen från andra delar av Sverige. Takmålningar målades över ännu under 1800-talets andra hälft, om de inte målats över tidigare. I Gunnarp skedde detta så sent som på 1880-talet. Inredningar förändrades. Vanligen avlägsnades den äldre slutna bänkinredningen under 1800-talets sista årtionden eller under början av 1900-talet och ersattes av nya bekvämare bänkar utan bänkdörrar och med dekorativt utförda bänkgavlar. Väggar kunde, som i Sällstorp, förses med enkel kvaderstensdekor. I Sibbarp togs bl.a. en äldre, sluten bänkinredning och en läktarbarriär med målade bilder i speglarna bort så sent som omkring 1911 och ny läktare, bänkinredning, altaruppsats, altarring och sakristieskrank bakom altaret sattes in efter ritningar av Adrian Crispin Peterson och Charles Lindholm. Kaminer installerades, ibland placerades skorstensstockarna i anslutning till triumfbågen och utformades som en arkitektonisk del av denna (Sibbarp). Fragment av borttagen inredning placerades gärna i någon av tornets övervåningar.

I Laholms nyklassicistiska kyrka hade ett medeltidsinspirerat östfönster och sakristieskrank insatts efter ritningar av Carl Georg Brunius. På 1890-talet ändrades korpartiet på nytt, nu med heltäckande väggar kring sakristian i öster, varigenom ett korliknande rum bildades kring altaret i öster. Allt utformades i en med kyrkan överensstämmande nyklassicistisk stil efter ritningar av Adrian Crispin Peterson. Även i Eftra förändrades korpartiet på 1890-talet efter ritningar av Peterson i en till kyrkan anslutande nyklassicistisk stil med tandsnittsfriser och kannelerade pelare och pilastrar (fig. 39). Restaureringen av Halmstads S:t Nikolai 1869–72 var annars periodens mest betydande, då man ville lyfta den ur det förfall man

uppfattade kyrkan utsatts för. Den treskeppiga kyrkans klerestoriemurar höjdes, mittskeppets trätunnvalv ersattes av kryssvalv av trä, tornets lanterninhuv ersattes av en hög spetsig huv, ytterfasaderna kläddes i gult tegel och inredningen ersattes i sin helhet med en ny. Kyrkan gavs en enhetlig gotisk stildräkt, allt efter ritningar av arkitekten Fredrik Heilborn.

1915–1960

Efter första världskriget och senare under 1900-talet har restaureringarna till stor del handlat om att neutralisera verkningarna av tidigare åtgärder. Man har i hög grad försökt återställa kyrkorummen till det tillstånd man uppfattade att de haft före den föregående restaureringen. Onsala kyrkas restaurering 1918–19 bör ha utgjort en pionjärrestaurering av den nya typen, den ”antikvariska restaureringen”, med konsthistorikern Axel Romdahl som antikvarisk kontrollant (fig. 26). Onsala kyrka tycks i hög grad ha bibehållit äldre inredning på plats (läktare i koret, altaruppsats, altarring m.m.) men detta kan också vara ett intryck man medvetet strävat efter att återge. Takmålningarna konserverades och kompletterades sannolikt (förutom konservator var en dekorationsmålare engagerad i restaureringen, enligt en minnesinskrift i prediktolstrappan). Den slutna bänkinredningen verkar ha tillkommit nu. Den kan ha ersatt en äldre sluten eller öppna bänkar från 1800-talets slut.

Under de kommande årtiondena restaurerades ett flertal kyrkor. Takmålningar togs fram under övermålningar och pärlspontspaneler, äldre altaruppsatser, predikstolar och läktarbarriärer sattes in i den mån sådant fanns att tillgå. Ny altaruppsats kunde också tillverkas (Vallda, Falkenbergs nya kyrka). Bänkinredningen från tidigare restaureringar byttes ut, åtminstone utbyttes gavlarna. Den nya bänkinredningen blev i regel öppen, men med enkla rektangulära spegelgavlar. Ny inredning marmorades och

Fig. 39. Eftra kyrka restaurerades 1891–93 efter förslag av arkitekt Adrian Crispin Peterson. Då tillkom bl.a. korpartiets kraftiga pelare, som uppbär ett klassiskt entablement, samt innertakets kassettering. Interiören har därefter genomgått flera förändringar, främst 1931 och 1967. Foto Sigfrid Gunnäs 1918, ATA.

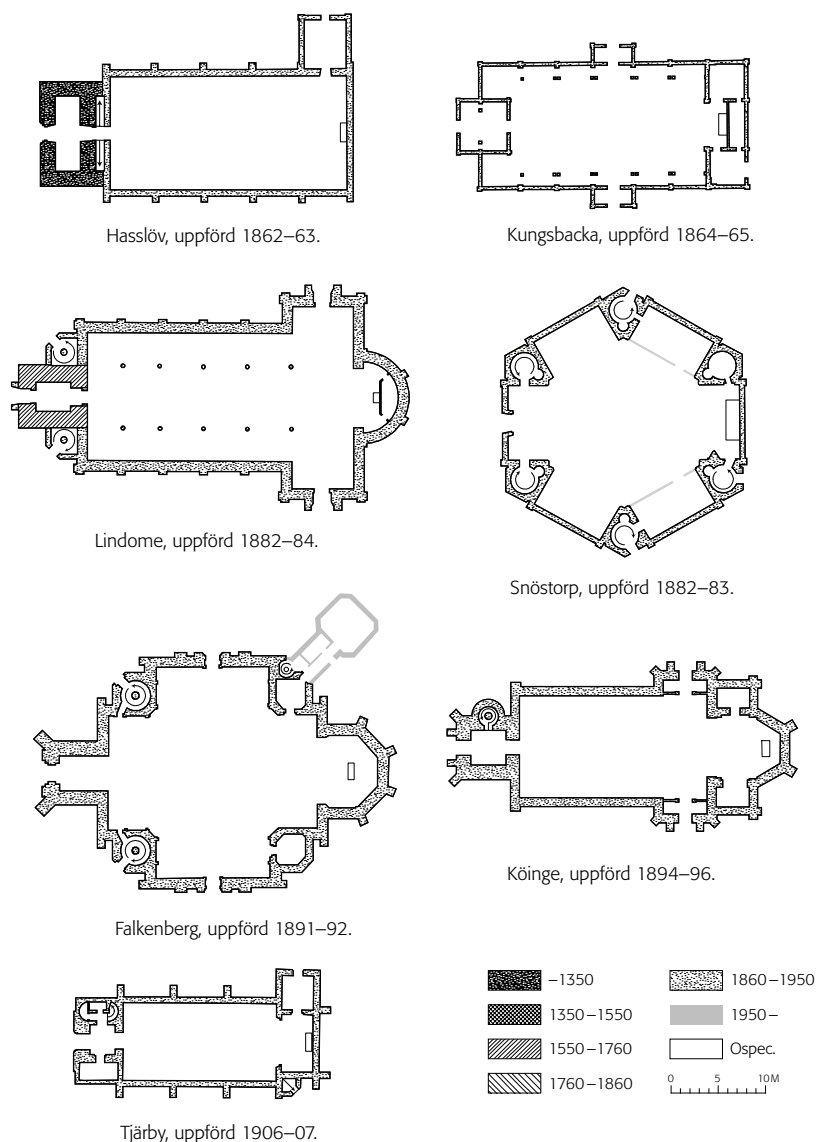

Fig. 40. Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.

färgsattes i en färgskala som harmonierar med äldre inredning och eventuella takmålningar. I Rolfstorp infogades på 1920-talet delar av en äldre bänkinredning från 1600- eller 1700-talet i den nya som försågs med bänkdörrar. Dekormålningar och glasmålningar från sekelskiftesrestaureringen togs bort, ofta byttes också fönsterbågarna ut mot nya med tätare spröjsning. Inte sällan sattes fönster i öster igen, då motljuset uppfattades som störande. Kaminerna avlägsnades och annan uppvärmning, varmluft (från värmekammare) eller elvärme infördes. Den borttagna inredningen placerades även nu gärna i tornet. I Sällstorps torn finns både bänkgavlarna, altaruppsatsen, altarringen och predikstolen, tillkomna vid olika tidpunkter under 1800-talet, i förvar i isärtagna delar.

Restaureringar av denna typ behövde inte bara innebära försök till återställande av tidigare tillstånd. Det var samtidigt en viss stämning man försökte få fram. När Falkenbergs kyrka från 1890-talet restaurerades 1958 avlägsnades mycket av den rika dekoren och interiören målades i olika grå nyanser med målsättningen att förändra den tidigare karaktären som man från kyrkligt håll uppfattade som störande, trots att byggnadsvårdande instanser hävdade den dittills oförändrade interiörens värde. En liknande förändring har berört exteriören i Ölmevalla, där detaljer i det yttre tagits bort för att lyfta fram byggnadens grundformer. Kungsbacka 1860-talskyrkas

inre förändrades kraftig på 1950-talet. Den delvis öppna takstolen doldes av ett tunnvalv, dekorerat av Einar Forseth, dekorativa paneler byttes ut mot slät panel, gamla kyrkans altarpupsats insattes efter komplettering och östfönstren igensattes.

Vid iståndsättningen av Hanhals gamla kyrka 1940 innebar restaureringen inte bara ett återställande av ett förändrat kyrkorum utan en återuppbyggnad av en ruin som stod utan tak. Inredning som dittills förvarats i museer och på andra håll återbördades nu. Klockstapeln nyuppfördes som en fri rekonstruktion av den som rivits när kyrkan lämnats öde.

Ett intressant och storslaget restaureringsexempel är återigen S:t Nikolai kyrka i Halmstad, som hade förändrats 1869–72. Åren 1938–41 restaurerades kyrkan åter, nu efter ritningar av Ivar Tengbom (fig. 18). Äldre predikstol och altarpupsats återinsattes, ny bänkinredning med uttrycksfull marmorering insattes, pelarnas tegelmurverk togs fram, väggar och valv slammades och kyrkan försågs med glasmålningar och annan konstnärlig utsmyckning, utförd bl.a. av medlemmar av Halmstadsgruppen.

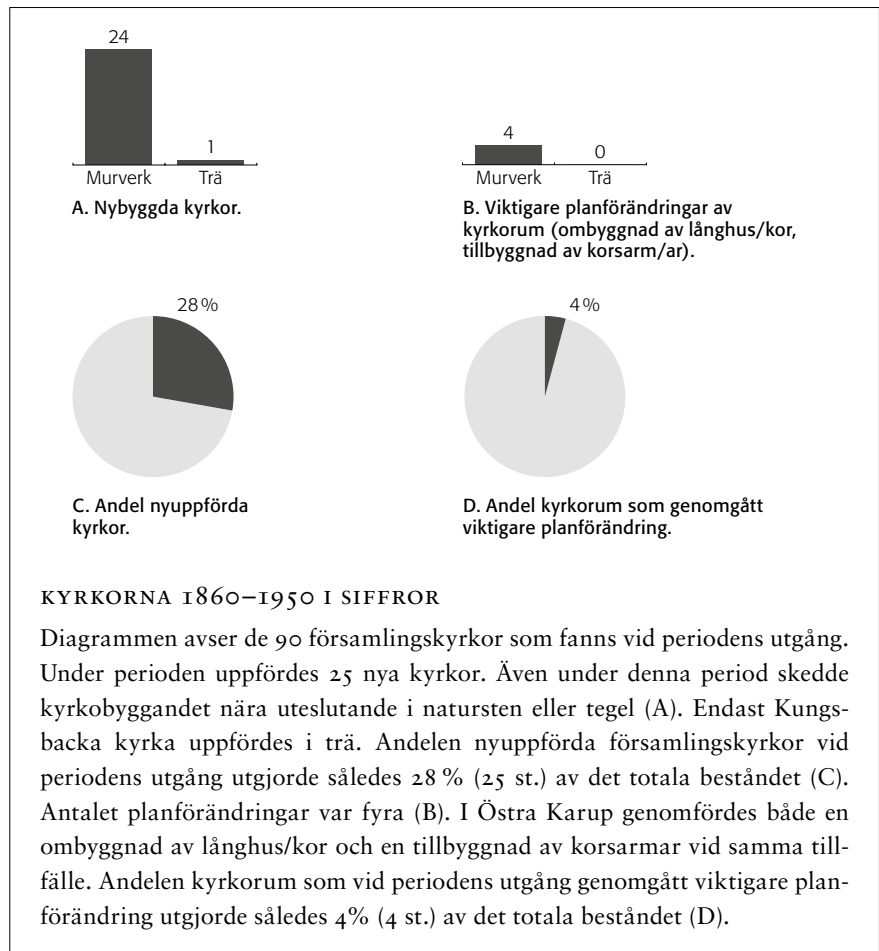
Ofta anlidade restaureringsarkitekter under perioden var Fredrik Wetterqvist (stadsarkitekt i Halmstad), Knut Nordenskjöld, Sigfrid Ericson, Gustaf Holmdahl, Allan Berglund och Axel Forssén.

EFTER 1960

Efter 1960 har förändringar genomförts där man inte tycks ha velat tona ned det nya. Släps kyrka från 1850-talet försågs 1982 med nya glasmålningar i starka färger i korfönstren som vänder sig mot söder. Sibbarps kyrkas enhetligt tillkomna inredning, målade i mörka färger, ommålades, tillsammans med innertaket av trä, i början av 1970-talet i ljusblått och starkt rosa, med inslag av rött och grönt, efter förslag av arkitekten Pelle Nilsson. När Okome kyrka från 1890–91 restaurerades av Johannes Olivegren 1960 insattes en helt ny trävit inredning, med tydligt redovisad konstruktion och luftig uppbyggnad. I denna har som fragment inplacerats bevarade delar av den rikt skurna och målade altarpupsatsen, predikstolen och läktarbröstningen (fig. 25). Kvarvarande delar av predikstolens korg har kompletterats baktill med ny trappa m.m. av samma material och utformning som den övriga nya inredningen. Läktarbröstningen har fästs på en skärm placerad strax framför och nedanför 1890-talets läktarbröstning. Den nya inredningen har därtill placerats så att kyrkorummet storlek inte skall bli lika påtaglig. Bänkarna är långt indragna från långväggarna. Lyktor fästade på stativ är placerade så att altarpartiet avskiljs från ytterväggarna av en koromgång. Den lågt placerade äldre läktarbarriären och läktarunderbyggnaden (för sakristia m.m.) bidrar också till att minska rummets storlek.

Samtidigt kan man märka en strävan efter att behandla det sena 1800-talets interiörer med samma varsamhet som äldre. Vid en restaurering på 1960-talet av Vinbergs kyrka från 1890-talet, inte långt från Falkenberg med dess mycket likartade, men på 1950-talet starkt förändrade kyrkorum, bibehöll man inredningen och dess färgsättning och sannolikt också dekormålningen, möjligen kan den delvis ha nymålats med den gamla som mönster. I det nyss beskrivna kyrkorummet i Okome bibehölls, trots nytillskotten, ett par av 1890-talsbänkarna längs väggarna liksom hela läktarpartiet och orgelfasaden, vilka alla är placerade innanför den ”mindre” kyrkan.

I både Okome och Vinberg avskärmades utrymmet under läktaren med väggar och inreddes till sakristia, väntrum m.m., något som sedan gällt ett mycket stort antal kyrkor från 1960-talet och framåt. Parallellt med en vilja

att avskärma, och därigenom bättre utnyttja utrymmena under läktaren i väster, märker man en vilja att utnyttja utrymmet i kyrkans främre del bättre genom att där avlägsna bänkar, som ställs undan i t.ex. gravkapellet (Rolfstorp) eller klockstapeln (Sibbarp, varefter färgen flagnat starkt). Ofta har en kororgel satts in.

Källor och litteratur

Ritningar och fotografier från Byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå, ATA.

Andersson, Carl Magnus: "Nyklassicismen i Hallands kyrkor", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1991.

Block, S. E.: "Förlanda kyrka", i *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*, 1957.

Gislén, Erik: *Okome kyrka*, 1991.

Jansson, Bror: *Sibbarps kyrka*, 1984 (1 uppl. 1958).

Kollberg, Ludvig: *S:t Nikolai kyrka i Halmstad. Nordens unionskyrka*, 1996.

Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt, 1957.

Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920*, 1990.

Repetzky, Henning: *Die westschwedische Kirchenarchitektur des Göteborger Architekten Adrian C. Peterson. Sein Werk unter Berücksichtigung zeitgenössischer Vorgaben*, 1998.

Salvén, Erik: "Gunnarps kyrka restaurerad" i *Vår bygd. Hallands hembygdsförbunds årsskrift* 1950.

Ysander, Daniel: "Hanhals kyrka", i *Kyrkorna i våra bygder. Fjäre-Viske kontrakt*, 1957.

Hallands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria

av Markus Dahlberg med bidrag av Eva Vikström

Förutsättningarna

I likhet med flera andra landskap som vi idag räknar till Sverige, har Halland under en inte oväsentlig tidsperiod hört till en annan riksenhet. Först under 1600-talet blev landskapet definitivt svenskt. En uppdelning i en nordlig och en sydlig del, med gräns vid Varberg, fastställdes redan i den medeltida länsindelningen. Denna historiska omständighet har för Hallands nordliga del givit utslag i en kulturell orientering riktad mot de västsvenska landskapen och, framförallt under senare tid, staden Göteborg. Sydhalland å andra sidan vänder naturligt nog sitt ansikte mot söder och de gammaldanska landskapen.

Kulturgränsen vid Varberg är en faktor att ta hänsyn till när vi betraktar kyrkorna i det långa perspektivet. På tvärs mot denna kulturgräns går emellertid en annan, naturgeografisk indelning, präglad av kust och inland. Halland består av flera karakteristiska landskapstyper. Kustlinjen i söder är flack. Slättbygden kring Laholm är idag ett utpräglat odlingslandskap. Längre österut förändras slättbygden till ett sjörikt, lövskogsbevuxet landskap, för att så småningom övergå i skogsbygd. Skogsbygden i söder är förbunden med det småländska höglandet och kännetecknas såsom denna av begränsade odlingsarealer, men är rik på sjöar och myrmarker. Längre norrut blir kustlinjen alltmer bruten. I landskapets mellersta delar övergår kustslätten i ett sprickdalslandskap, med förgreningar in i Västergötland. Kustlandskapet blir slutligen än kargare, med blottade klippor vid älvmyningarna, i likhet med den i norr anslutande västgötska och bohuslänska arkipelagen.

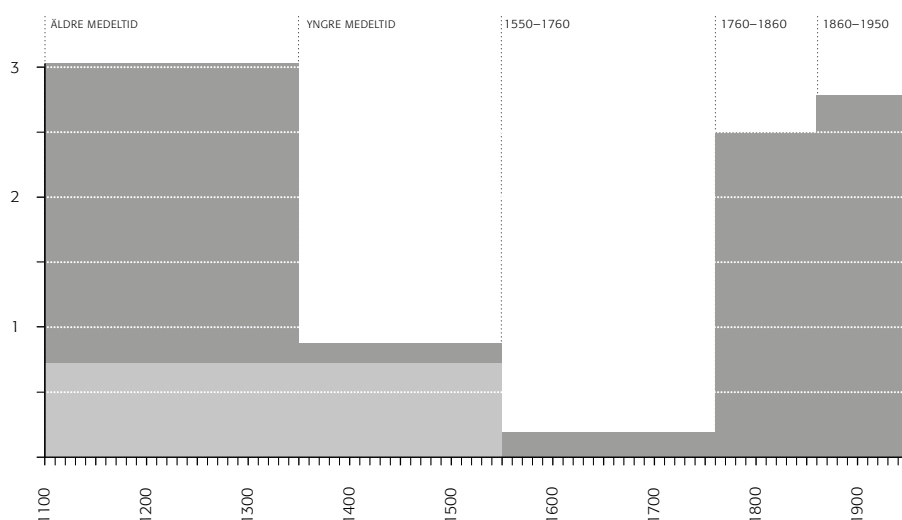
De naturgeografiska förutsättningarna har otvivelaktigt haft betydelse för landskapets bebyggelsehistoria, såsom den yttrar sig i exempelvis fornlämningstäthet, sockenstruktur och befolkningsutveckling, även om relationerna inte låter sig beskrivas som några enkla samband. Likaså måste vi, när vi betraktar kyrkorna, inte bara ta fasta på de historiska omständigheterna, utan också de varierande ekonomiska förhållanden som övergripande påverkat kyrkobyggandets intensitet och regionala särdrag.

Byggnadsintensitet och regionala särdrag

MEDELTIDEN

Hallands kyrkliga struktur härrör i allt väsentligt från medeltiden. Även om vi kan bilda oss en god uppfattning om hur det kyrkliga landskapet såg ut vid medeltidens utgång, återstår ännu åtskilliga frågetecken beträffande de

Fig 41. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550–1760, 1760–1860 och 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med oviss datering till medeltid (ljusgrå stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid.

enskilda medeltidskyrkornas ålder. Generellt tyder dock kyrkornas egenskaper samt förekomsten av dopfuntar på att flertalet av dem uppfördes under äldre medeltid (fig. 41).

Den intensiva kyrkliga utbyggnad som förefaller ha skett under äldre medeltid, har paralleller i såväl det medeltida Danmark som i flertalet av de svenska landskapen i Götaland och Svealand. Under medeltidens senare del synes det däremot i Halland inte ha funnits några skäl att bygga nytt och inte heller att i någon större omfattning förändra de kyrkor som redan fanns. Endast ett fåtal kyrkor utvidgades eller erhöll salformad plan. De senmedeltida valvslagningarna var förhållandevis få och förekom företrädesvis i städerna och i landskapets södra del. Denna avsaknad av senmedeltida byggnadsaktivitet är ett mönster som möter oss i andra landskap i Västsverige, exempelvis Bohuslän och Västergötland. Det är oklart huruvida detta förhållande avspeglar de effekter som senmedeltidens ekonomiska nedgång fick i olika delar av landet. Det vi kan konstatera är dock att utbyggnaden fram till ca 1350 resulterade i kyrkor som både till antal och storlek var tillfyllest för den resterande medeltiden.

Inte heller förefaller liturgiska förändringar ha ställt absoluta krav på kyrkobyggnadernas omdaning. Flertalet av landskyrkorna stod till byggnadsstommen oförändrade vid medeltidens utgång. Det mest påtagliga uttrycket för den rumsliga förändring som allmänt skedde under senmedeltiden står landskapets träskulptur för, som huvudsakligen härrör från 1400-talet eller 1500-talets första decennier.

Medeltidskyrkorna uppvisar några karaktärsdrag, som går utöver landskapets gränser. Norra Hallands enkla gråstenskyrkor erinrar om dem som också förekommer i Västergötlands mer perifera delar. Det medeltida träkyrkobyggandet är föga känt. Ser vi till träkyrkornas geografiska uppträdande finns det anledning att anta att de haft mycket gemensamt med de timmerkyrkor som uppfördes längs Västergötlands sydöstra landskapsgräns och på det småländska höglandet. Stenkyrkorna i Sydhalland vänder i flera avseenden sin kulturella orientering söderut, det gäller förekomsten av västtorn och senmedeltida valv, men kanske också ett så ovanligt inslag som det skulpterade tympanonfältet i Östra Karup. Variationerna torde emellertid inte bara avspegla kulturella förbindelser utan också ekonomiska och sociala skillnader. Slätten i söder hör till landskapets agrara huvudbygder med i historisk tid hög uppodlingsgrad samt ett påtagligt inslag av frälse. Här möter ett herrgårdslandskap, till stor del med ursprung i medeltiden. Undersökningar i Skåne har visat att medeltida storgårdar är intres-

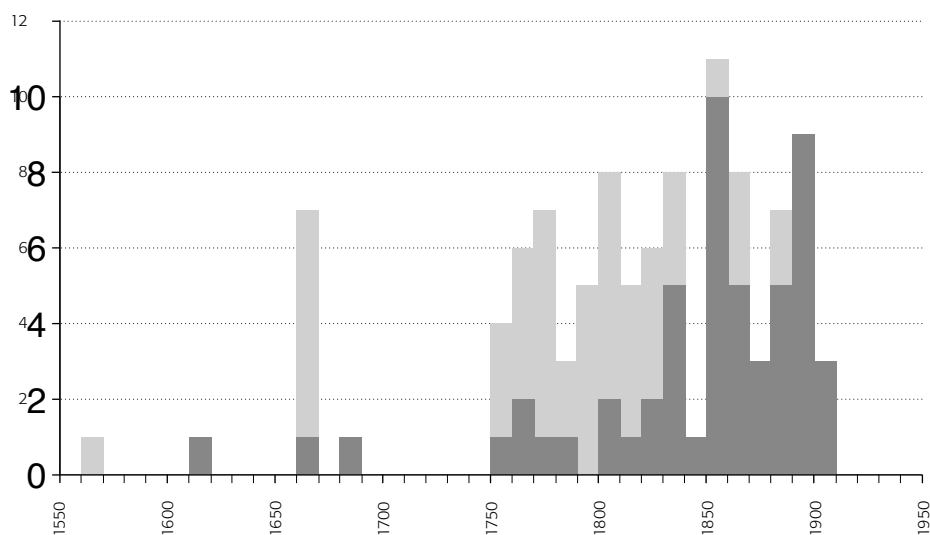

Fig. 42. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/ar. Endast kända årtal. Diagrammet avser församlingskyrkor.

santa för förståelsen av det äldsta kyrkobyggnadsskedet. Exempelvis har Mats Anglert i sin avhandling *Kyrkor och herravälde* (1995) påvisat att stora jordegendomar ofta kan knytas till de äldsta kyrkobyggnaderna.

Hallands urbanisering var förhållandevis sen. De stadsbildningar som förknippas med 1200-talet, Övraby/Halmstad, Laholm och möjligen Getakärr/Varberg, var ursprungligen obetydliga och institutionellt svaga orter. De äldsta stadskyrkorna avvek inte heller på något uppenbart sätt från landskyrkorna. Under senmedeltiden, när de gamla städerna omlokaliseras och andra nybildades, blev dock skillnaderna tydligare. Det är i de medeltida städerna vi finner de pregnanta uttrycken för senmedeltidens byggnadsaktivitet. De treskeppiga tegelkyrkorna i Halmstad och i Ny Varberg har dock mera gemensamt med andra stadskyrkor i det medeltida Sverige och Danmark, än med den kringliggande landsbygdens kyrkor.

EFTER MEDELTIDEN

Den låga byggnadsaktiviteten under medeltidens senare del dröjde kvar även under den därpå följande perioden (fig. 41). I Halland, som vid medeltidens utgång helt dominerades av stenkyrkor, urskiljer sig perioden 1550–1760 som den enda där andelen nyuppförda träkyrkor överväger. Träkyrkornas dominans är en del av ett mer generellt mönster. Kyrkobyggnadens numerär var dock ytterligt blygsam i Halland. Bara fyra kyrkor nybyggdes med säkerhet. Den låga aktiviteten får sannolikt tillskrivas krig, ödegårdar och försvenskningen av kyrka och frälse. Härtill kom ödeläggelsen av landskapet genom rovdrift på naturresurser. In på 1800-talet minskade skogen medan ljunghedarna tilltog.

Vid 1700-talets mitt började kyrkobyggnandet öka i omfattning, en försiktig förnyelse som i huvudsak tillhör perioden 1760–1860 (fig. 41–42). Under detta tidsspänn uppfördes 25 nya kyrkor, varav 16 under 1830–50-talet. Åren 1762–1833 ombyggdes 23 kyrkor i östpartiet. Härmed avslutades den förnyelse av medeltidskyrkor genom östförlängning som inletts redan på 1600-talet.

Under 1700-talet beskrevs landskapet som utarmat men möjligt att förbättra. Jordbruket rycktes upp under 1800-talet, inte minst genom en ny generation godsägare med intresse för modernt storjordbruk. Kanske bidrog också den schartauanska väckelsen till en ny anda. Det medeltida byggnadsbeståndet förnyades i större utsträckning under perioden 1760–1860 än under det sena 1800-talet. De ny- och ombyggda kyrkorna ter sig dock i allmänhet enklare än den efterföljande periodens kyrkor. Det är tydligt att

det först mot 1800-talets slut fanns ekonomiska resurser för att bygga mer påkostade kyrkor.

Halland framstår både före och efter nationsskiftet vid 1600-talets mitt som en provins i utkanten. Den dansk-skånska renässansen fick vissa nedslag i inventarier som tycks ha anskaffats av ”sogneprester”. Den feodala prakt som utvecklades av adeln i Skåne saknar däremot motstycke i Halland. Dansktidens frälse hade huvudgårdar i Danmark och visade liten vilja att förse Hallands kyrkor med storartade predikstolar och gravmonument.

Framförallt i den norra delen av landskapet ombyggdes från 1600-talet och framöver ett stort antal medeltidskyrkor. De förlängdes åt öster med rundade kor, en variant av den modell för ombyggnad som uppträder talrikt i Västsverige, framförallt i Bohuslän och Västergötland. Två träkyrkor i norra Hallands sprickdalslandskap visar tillhörigheten till det sydvästsvenska träbyggnadsområdet med centrum i Småland. Härtill kommer målade trätak av västsvensk typ. Halland, framför allt dess norra del, tillhör i dessa avseenden Västsverige.

Sambanden mellan senmedeltidens stadskyrkor och omgivande landsbygd framstår alltså som svaga. Under senare perioder uppträder mer påfallande förbindelser mellan stad och land. Svenskarna anlade dagens Varberg och 1680-talets stadskyrka fick därför stort symbolvärde, även om byggnaden var skäligen enkel. Varberg var ännu landskapets mest betydande stad i slutet av 1700-talet. Staden framstod också som impulsgivare för kyrkobyggnandet under perioden 1760–1860, jämte Göteborg. S:t Nikolai kyrka i Halmstad fick aldrig sin like i den nyare tiden. Stadskyrkorna i Varberg och Laholm blev betydligt enklare, men var förebildliga i halländskt 1700-tal respektive det äldre 1800-talet.

Perioden 1760–1860 innebar i viss mån uppbrott från de regionalt präglade byggnadstraditionerna, även om särdrag levde kvar. De nyuppförda kyrkorna är mera tidsenliga med t.ex. mera variation i planformerna än de ombyggda kyrkorna. De ombyggda kyrkorna ter sig ofta större än sina diminutiva likar i centrala Västergötland. Medeltidskyrkornas mått sätter spår. Trätorn och barockspiror företräder en regional byggnadstradition som bröts mot tidens ideal och Överintendentsämbetets arkitekturpolitik under 1700-talet. Här möter fria skapelser. Det halländska kyrkomåleriet tillhör främst 1700-talets andra hälft. Det utgör också en karaktäristisk regional företeelse, men är jämförelsevis svagt, även i förhållande till det bästa i bonadsmåleriet.

I regel följde man fastställda ritningar. Murmästaren Johan Friedrich Röhr var det sena 1700-talets ledande byggare och självständig i den rollen. Byggmästare från Sandhult dominerade inte halländskt kyrkobyggnande lika starkt som i Västergötlands Sjuhäradsbygd. Däremot har den produktiva snickarverkstaden i Mjöbäck satt många spår i interiörerna. Den färgrika västsvenska barocken gick inte ur tiden förrän vid sekelskiftet 1800. Empiren är därför mera talrikt representerad i inredningarna än den gustavianska epoken. Albert Törnqvists kyrka i Knäred från 1847–49 manifesterade början till uppbrottet ur klassicismen. Den markerar också inledningen till ett av de mest intensiva nybyggnadsskedena i Halland, som sträcker sig fram till 1900-talets första decennium. Denna förnyelse av det kyrkliga landskapet berörde i första hand kusten samt sprickdalslandskapet söder om Göteborg, områden som påverkades starkt av det sena 1800-talets agrikulturella och industriella utveckling.

Kyrkorna från 1800-talets sista årtionden markerar på många sätt ett kontinuitetsbrott. De särskiljer sig arkitektoniskt genom en påtaglig resning med höga slanka torn, strävpelare och med fasader i tegel eller natursten.

Kyrkor av liknande utformning uppfördes även i andra delar av stiftet, de flesta ritade av göteborgsarkitekten Adrian Crispin Peterson. Kontinuitetsbrottet visar sig också genom att den gamla kyrkan ofta lämnades utan att vare sig material eller inredning återanvändes. I flera fall valdes en ny kyrkplats. Detta gjordes sannolikt inte i första hand av aktsamhet om den kyrka och kyrkplats som då nyttjats i århundraden. Snarare torde förändringen ha motiverats av bebyggelsens förskjutning, eller av att man eftersträvade en mer anslående belägenhet för den nya kyrkan.

Efter 1910 tillkom många kapellbyggen, i flera fall som komplement till församlingskyrkorna i de stora inlandssocknarna i skogsbygderna. I kapellen, samt i de kompletteringar som gjordes vid redan befintliga församlingskyrkor efter 1910, uppfattar man tidens starka vilja att gripa tillbaka på landskapets äldre byggnadstradition. Hit hör tornet i Rolfstorp, som uppfördes 1926 efter modell av föregångaren, ett för Halland karakteristiskt trätornt (se omslagets framsida).

Kyrkorna idag

I Halland finns flera miljöer som på ett pedagogiskt sätt åskådliggör sambandet mellan näring och kyrka. Detta gäller exempelvis Onsala kyrka med sin koppling till Onsalahalvöns sjöfararkultur och flera av kyrkorna på den odlade slätten i Sydhalland, med anknytning till gods och herrgårdar. Flera av dem bevarar också väsentliga delar av den bebyggelse som under äldre tid hört till socknens centrum, eller ingår i välhävda områden som klasats som riksintressen. Samtidigt uppvisar också kyrkomiljöerna påtagliga uttryck för förändring i sen tid. Särskilt i stadsnära lägen finns kyrkomiljöer som förlorat sin gamla centralitet, genom den förskjutning i bebyggelsemönstret som under 1900-talet alltmer accentuerats, och som alltjämt sker.

Hallands församlingskyrkor, äldre än 1950, hämtar samtliga sitt ursprung i medeltiden. Helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor utgör därför inte förvånande ett betydande inslag i landskapet (fig. 43, karta på omslagets bakre insida). Det är emellertid inte alltid som medeltiden är synlig. Flertalet av de medeltidskyrkor som delvis bevarats till vår tid, utgörs av ett långhus som långt senare erhållit sin nuvarande korgestaltning och karaktärsdanande inredning. Framförallt i den norra delen av landskapet möter oss flera medeltidskyrkor som uppvisar denna utveckling. De medeltidskyrkor som till sin planform alltjämt är intakta uppträder företrädesvis i södra Halland. Flaggskeppet är den senmedeltida S:t Nikolai i Halmstad, även om kyrkobyggnaden i flera avseenden framträder som en solitär i landskapets kyrkobestånd.

Den övervägande delen av medeltidskyrkorna är alltså i efterreformatorisk tid antingen ombyggda eller ersatta med nya kyrkor. Förhållandevis många kärnkyrkor innehåller mur- eller väggsträckningar från flera perioder (fig. 44). Den karakteristiska byggnadsutvecklingen är, som ovan nämnts, att en medeltida kyrka under huvudsakligen 1600- eller 1700-talen erhöll ett nytt korparti av långhusets bredd.

Ålder och materialval har naturligt nog påverkat bevarandet även av de kyrkor som uppfördes efter medeltiden. Gunnarps kyrka, belägen vid gränsen mot Småland, är den enda kyrka som bevarats av det fåtal som nyuppfördes under perioden 1550–1760 (därtill kommer möjligen Nösslinge, men byggnadshistoriken är alltför oklar). Kyrkorna från de två senaste perioderna, d.v.s. 1760–1860 och 1860–1950, är de som i störst omfattning återstår oförändrade (fig. 44). De nyklassicistiska och nygotiska kyrkorna är ett betydande inslag i landskapsbilden, både i städerna och på landsbyg-

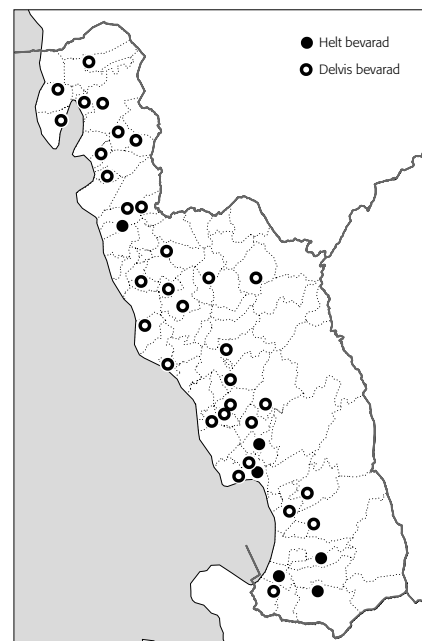

Fig. 43. Medeltidskyrkornas bevarandegrad. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som uppförts under medeltiden och därefter inte genomgått ombyggnad av långhus/kor. Med delvis bevarad avses kyrkor som i långhus och/eller kor innefattar medeltida murverk, men som i senare tid om- eller nybyggs. Förutom de på kartan markerade ingår medeltida murverk även i Breared och Kinnared, och troligen även Grimeton, men byggnadshistorien är allt för dåligt känd för att bevarandegraden skall kunna anges. Hasslöv, Laholm och Ränneslöv har medeltida torn, fastän medeltidskyrkan i övrigt raserats.

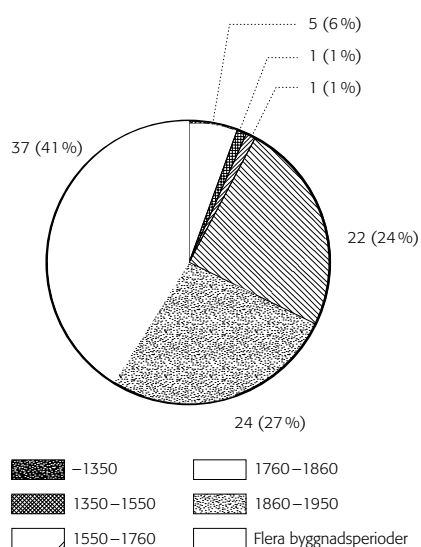

Fig. 44. Kyrkor som uppförts under en viss period och därefter till sin kärna bevarats intakta. Inte mindre än 37 kyrkor har mur- eller väggsträckningar från flera perioder i långhus/kor. En vanlig utveckling är att en medeltida kyrka i ett senare skede erhållit ett korparti av långhusets bredd.

den. Drygt hälften av kyrkorna består till sin kärna av en byggnad uppförd under någon av dessa perioder.

Bevarandegraden, som den angivits ovan, anger i vilken mån som kyrkornas mur- eller väggsträckningar återstår. Även om detta ger en bild av kyrkobeståndet som är mätbar, är naturligtvis andra egenskaper viktiga för vår uppfattning av hur väl kyrkan bibehållits. I flera av de medeltida kyrkorumen finns ännu samtida inventarier. Kyrkornas nuvarande inredning härrör från efterreformatorisk tid och har vanligen förnyats eller förändrats i flera etapper. Under 1800- och 1900-talen har kyrkorna genomgått restaureringar, som antingen aktualiserat kyrkorummet enligt samtidens smak, eller strävat efter en återgång till äldre tillstånd. Halland utgör här inget undantag från det som sker generellt. Gången i de enskilda restaurerings-ärendena bestäms dock ytterst av de verksamma arkitekterna. I namn som Fredrik Wetterqvist, Anders Roland, Knut Nordenskjöld, Sigfrid Ericson, Gustaf Holmdahl, Allan Berglund och Axel Forssén finner vi utövare, vars verksamhet varit av betydelse för kyrkornas nuvarande karaktär.

Litteratur om Hallands kyrkor

sammansälld av Ing-Marie Nilsson och Markus Dahlberg

Andersson, Carl Magnus: ”Nyklassicismen i Hallands kyrkor”, i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1991. — En översikt av kyrkorna och deras inredning under perioden 1810–1880. Tonvikt på regionalt verkssamma snickarmästare och deras produktion.

Bexell, Sven Peter: *Hallands historia och beskrivning*. Ny [tillökad] uppl. utg. av tidn. Hallands redaktion 1923–31 (orig. uppl. 1817–19). — Häradsvisa beskrivningar författade av prosten och fornforskaren Bexell. Med uppgifter bl.a. om fornlämningar samt kyrkornas historik och inredning.

Brunius, Carl Georg: *Antiquarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838, 1839*. — Reseskildring med ingående beskrivningar av fornminnen och byggnadsverk. Resan genom Halland berörde städerna, med fästningsverk och kyrkor, samt landssocknarna Karup, Tjärby, Kvibille, Getinge, Slöinge och Morup.

Brusewitz, Gustaf Henrik: *Anteckningar under vistelsen i Falkenbergstrakten sommaren 1864*, Samfundet Hallands biblioteks vänners publikationer 1, 1950. — Beskrivningar och teckningar av fornminnen och äldre kyrkor, lämnade som rapport till KVHAA. Med kommentarer.

Brusewitz, Gustaf Henrik: *Anteckningar rörande fornlemningar, äldre byggnader och historiska minnen i Halmstad, Tönnersjö och Höks härader av Halland under en vandring i juli månad 1858*, Samfundet Hallands biblioteks vänners publikationer 2, 1952. — Se ovan.

Brusewitz, Gustaf Henrik: *Anteckningar under vandringar i södra Halland sommaren 1865*, Samfundet Hallands biblioteks vänners publikationer 3, 1953. — Se ovan.

A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100–1600. Scania, Halland, Blekinge, ed by Knud Banning, 1–4, 1976–82. — Topografisk och ikonografisk katalog över kalkmålningar i de gammaldanska landskapen. En översikt över materialet har även publicerats i Knud Banning, *Kalkmalerierne i Skånes, Hallands og Blekinges Kirker 1100–1600*, 1984.

Grimetons pastorat. En utsikt över 6 församlingar, uå [1980]. — Vägledning över kyrkorna i Grimetons pastorat (Grimeton, Rolfstorp, Hunnestad, Gödestad, Skällinge och Nösslinge), samlade i ett band.

Göteborgs stift i ord och bild, 1950. — Innehåller förutom en bildkatalog över stiftets kyrkor och en byggnadshistorisk översikt, skriven av Sven Axel Hallbäck, även kapitel om ödekyrkor och kyrkoruiner, den kyrkliga konsten genom tiderna och småkyrkobyggandet på stiftets landsbygd under 1900-talets första hälft, skrivna av Gösta Gustafsson, Axel L. Romdahl respektive Carl Norberg. Inrymmer dessutom ett flertal uppsatser kring stiftets kyrkohistoria.

Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län, 1961-. — Innehåller många gånger uppsatser om kyrkobyggande och kyrkokonst.

Hallands Landsbeskrivning 1729, Hallands museiförening, 1-4, 1984-90. — Beskrivning över gårdar och hemman, föranstaltad av landshövding Wilhelm Bennet. En för varje socken sammanfattande översikt innehåller även uppgifter om kyrkan.

Hallbäck, Sven Axel: *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet på 1600- och 1700-talen i Sverige*, 1, 1947. — Undersökning av det figurativa och dekorativa kyrkmåleriet från slutet av 1600-talet och under 1700-talet i Väst- och Sydsverige. Katalogen upptar samtliga belägg, däribland i Halland.

Hallbäck, Sven-Axel: *Medeltida dopfuntar i Halland*, Hallands museums skriftserie 1, 1969. — En inventering och systematisering, främst avseende material, form och utsmyckning. Fristående del av en mer omfattande inventering av Västsveriges medeltida dopfuntar, publicerade i skilda skriftserier.

Hallbäck, Sven-Axel: "Hallands kyrkor och Göteborgs målarämbete", i *Svenska turistföreningen. Årsskrift* 1976. — Översikt över de målarmästare som under 1700-talet verkade i de halländska kyrkorna. Med färgillustrationer.

Jacobsson, John: *Hallands kyrkor i ord och bild*, 1932. — Korta beskrivningar av landskapets kyrkor.

Jansson, Bror: *Medeltida studier om kyrkor i Halland*, 1-2, 1992-95. — Studier kring medeltida källor, kyrkplatser och kyrkoruiner. Huvudsakligen utgående från muntlig tradition.

Kyrkober beskrivningar utgivna av församlingarna. Titeln återger närapå undantagslöst kyrkans namn. Texterna är av varierande längd och skiftande kvalitet men brukar ge en god bild av kyrkans utformning och tillkomsthistoria. Ett större antal kyrkor finns beskrivna av Carl Magnus Andersson, däribland *Kinnareds kyrka* (1987) och *Kvibille kyrka* (1995). *S:t Nikolai kyrka i Halmstad* har 1996 erhållit en mer omfattande vägledning av Ludvig Kollberg.

Kyrkorna i våra bygder. Fjäre och Viske kontrakt, utg. av Norra Hallands Veckoblad, 1957. — Historik över 24 kyrkor och kapell i nordliga Halland. Ursprungligen en artikelserie, här sammanförd i bokform.

Liepe, Lena: *Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv. Skånsken medeltid och renässans* 14, 1995. — Innehåller en jämförande utblick över den medeltida träskulpturen i Halland.

Medeltidsstaden, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport, 1-73, 1976-90. — Rapportserien innefattar för Hallands del medeltidsstäderna Halmstad, Kungsbacka-Gåsekil, Varberg, Laholm och Falkenberg (20, 25, 31, 39, 43; 1980-1983). De medeltida stadskyrkornas byggnadshistoria beskrivs.

Osbeck, Pehr: *Utkast til Beskrifning öfver Laholms prosteri*, Svenska bygder i äldre beskrivningar med anmärkningar och register utgivna av Jöran Sahlgren, Halland 1, 1922. — Författad av naturforskaren och prästen Osbeck i slutet av 1700-talet, med uppgifter om sockenkyrkorna i Hasslöv och Växtorp.

Richardson, Jacob: *Hallands historiska beskrivning*, 1987 (faksimil av *Hallandia antiqua et hodierna. Thet är: Hallands, et af Götha Rikets Landskaper, Historiska-Beskrifning*, 1752). — Beskrivning av härad, städer och socknar i Hallands län, med tonvikt på topografiska förhållanden och historiska minnesmärken. Även korta upplysningar om kyrkorna.

Rohr, Ingvar: *Kyrkorna i Varbergs kommun. Presentation i bild med beskrivande text*, 1980.

Salvén, Erik: "Medeltidsarkitekturen i Hallands kyrkor. En översikt", i *Vår Bygd* 1940. — En översiktlig systematik och beskrivning av landskapets kända medeltidskyrkor.

Simmingskiöld, Stig & Larsson, Alrik: *Kyrkvandring bland Hallands äldsta kyrkor*, 1986. — Essäer kring landskapets kyrkor uppförda före 1800. Varje kyrka presenteras även med en kort historik och en teckning.

Sockenbeskrivningar, utgivna lokalt med socknens namn i titeln, som *En bok om Stafsing, Kust och bondebygd med anrik herrgårdskultur*, utg. på uppdrag av Morup-Stafsing hembygdsförening, 1992. — Innehåller nästan undantagslöst ett kapitel om socknens kyrka.

Sverige. Geografisk, Topografisk, Statistisk beskrivning. Utgiven av Otto Sjögren m.fl. 1 uppl., del 1-6, 1908-24. 2 uppl., del 1-5, 1929-35. — Läns- och häradsvisa sockenpresentationer med korta kyrkoberivningar, för Hallands län huvudsakligen författade av S. Gunnäs (1 uppl., 1908) och S. Hedlund (2 uppl., 1932).

Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium, vol. 1-, 1912. — Utförliga kyrkoberivningar med redogörelser för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m. För Halland föreligger beskrivningar av kyrkorna i Stråvalla, Varberg och Värö (SvK vol. 180, 181; 1979-80) av Mereth Lindgren, Robert Bennett och Margit Forsström.

Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*, Lund Studies in Medieval Archaeology 11, 1993. — Avhandling i medeltidsarkeologi. Studerar gotiseringen i form av ombyggnader, välvningar och målningar under den senare delen av medeltiden. Rikligt illustrerad med översiktkartor och statistiska sammanställningar. Studien omfattar även Skåne och Blekinge.

Vår bygd. Hallands hembygdsförbunds årskrift 1916-56. — Innehåller många gånger uppsatser om kyrkobyggnad och kyrkokonst.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser och författarnamn är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Halland 1950 hänvisas till tab. 1, s. 13. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Abild 20, 34, 35, 36, 37,
37
Abraham Brodersson 22
Alfshög 20, 54
Almfelt, Axel 44, 49
Andersson, Johannes 50
Asige 20, 29, 42
Askome 23, 42, 44, 44, 45,
49, 56

Berg, Johan 49
Berglund, Allan 56, 60, 67
Blom Carlsson, Carl Gustaf
49
Blomberg, Johan 49
Borås, Caroli 35
Brack, Christoffer 35
Breared 26, 36, 49, 56, 66
Brunius, Carl Georg 44,
45, 47, 57
Brömsebro 11

Crispin, Carl 55

Dagsås 54, 55
Drängsered 42, 45, 48
Dürcks, Jonas 49
Eftra 42, 49, 57, 58
Eldsberga 19, 29
Engeström, Sven Johan von
48
Enslöv 11, 42, 56, 57
Ericson, Sigfrid 56, 60, 67
Esmared 56

Fagered 30, 42, 48
Falkenberg (Gamla Falken-
berg) 8, 11, 15, 17–18,
19, 20, 23, 28, 44, 54,
55, 56, 58, 59, 59, 60
Ny Falkenberg 15, 28
S:t Laurentii 20, 26,
28, 29
Femsjö 11
Fjärås 29, 42, 47, 56
Forseth, Einar 60
Forssén, Axel 60, 67
Frillesås 54, 56
Funtabacken 30
Funtaliden 30
Färgaryd 11
Förlanda 53, 54

Gathe (Gathenhielm), Lars
37
Getakärr, se Varberg
Getinge 42
Gratz, Sven 55
Grimeton 34, 35, 36, 42,
43, 46, 46, 50, 56, 66
Grimmared 11
Grundström, Claes 55
Gunnarp 23, 30, 34, 35,
37, 49, 57, 66
Gunnarsjö 11
Gåsekil 15
Gällared 42, 50
Gällinge 42
Gödestad 26, 54, 55
Göteborg 17, 35, 38–39,
43, 44, 53, 62, 65
Domkyrkan 36, 45
Kristine 35

Hallberg, Peter 44, 48, 49
Halmstad 8, 11, 15, 17, 18,
20, 23, 26, 27, 33, 34,
35, 41, 43, 44, 49, 60,
64, 65
Martin Luther 11
Olaus Petri 56
S:t Nikolai 25, 27, 28,
29, 57, 60, 64, 66
Hedlund, Hans 56
Hanhals 15, 18, 29, 30, 42,
48, 49, 54, 55, 55, 56,
60
Harplinge 42, 44, 54, 55
Hasslöv 37, 41, 49, 54, 59,
66
Hawerman, Ludvig 49
Heilborn, Fredrik 58
Hishult 48, 54
Hjortberg, Gustaf 41, 49
Holm 25
Holmdahl, Gustaf 60, 67
Holmgren, Sjunne 48
Hov 14, 23
Hultgren, Jacob Magnus
49
Hunnestad 41, 43, 53, 54
Hässlås 56
Hökerberg, Otar 56

Idala 41, 42, 49

Jakob Nielsen 22
Johansson, Johannes 50,
55
Jordanes 14
Jäger, Marcus, d.ä. 39
Jälluntofta 11
Järnvirke 15

Karl XI 34
 Karl Gustav 11
 Kinnared 42, 48
 Kinnared 66
 Knäred 42, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 65
 Kristian IV 33
 Kristofer (II) 22
 Krogsared 23, 42, 45, 47, 54, 55
 Kumlien, Axel 55
 Kungsbacka 11, 15, 17, 20, 23, 24, 31, 34, 35, 42, 43, 48, 53, 54, 59, 59, 61
 Kungsäter 11
 Kungälv 35
 Kvibille 30, 48
 Källsjö 42, 45, 47, 50, 50
 Köinge 20, 54, 59

 Lilliehöök, Bengt 33, 36
 Laholm 8, 11, 15, 18, 20, 23, 26, 29, 33, 37, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 56, 57, 62, 64, 65, 66
 Lallerstedt, Erik 55
 Landa 42, 46, 47, 49
 Lidhult 56
 Lindberg 15, 42, 43, 45, 50, 53
 Lindholm, Charles 57
 Lindome 11, 34, 37, 50, 54, 59
 Ljungby 20, 26, 54
 Ljungman, Gustaf 56
 Lund 11
 Långaryd 11
 Läckö 39

 Magnus Eriksson 11
 Martin Luther, se Halmstad 11
 Mjälähult 56
 Mjöbäck 50, 55, 65
 Mohme, Theodor 50
 Morup 25–26, 37, 42, 44, 48
 Mästocka 56

 Nilsson, Johannes 49
 Nilsson, Pelle 60

 Nissaström 56
 Nordenskjöld, Knut 56, 57, 60, 67
 Ny Falkenberg, se Falkenberg
 Ny Varberg, se Varberg
 Nyström, Axel 48
 Nösslinge 23, 30, 34, 35, 36, 49, 66

 Okome 20, 21, 38, 38, 42, 54, 60
 Olaus Petri, se Halmstad
 Olivegren, Johannes 38, 60
 Onsala 14, 20, 34, 35, 37, 37, 38–39, 39, 58, 66
 Osbeck, Pehr 41
 Oskarström 11, 56

 Palni 22
 Palmroth, Per Vilhelm 46–47
 Peterson, Adrian Crispin 53, 55, 57–58, 66

 Rex, Friedrich August 43

 Ringsted 23
 Roland, Anders 47, 67
 Rolfstorp 29, 36, 38, 42, 43, 46, 47, 48, 50, 56, 59, 61, 66
 Romdahl, Axel 58
 Roskilde 11
 Ross, Detlef 49
 Rya 56
 Rydöbruk 56
 Ränneslöv 54, 55, 66
 Rävinge 37, 42
 Röhr, Johan Friedrich 44, 65

 Sandhult 65
 S:t Olof, se Tylösand
 Schmidt, Hans 35
 Sibbarp 15, 42, 46, 57, 60, 61
 Skavböke 56, 57
 Skogaby 56
 Skrea 17, 42, 43, 45, 48
 Skummeslöv 25, 25, 27, 29, 30, 49
 Skällinge 42

 Släp 34, 41, 42, 49, 53, 56, 60
 Slättåkra 11, 42, 46, 48, 49
 Slöinge 42
 Snöstorp 29, 54, 59
 Sommenweis, Ludovicus 38
 Sorö 15
 Spannarp 42, 46
 Sperlingsholm 56
 Stafsinge 42, 48, 54, 56
 Stamnared 42, 54, 55
 Steninge 42, 46, 48, 49
 Stockholm 44
 Stralsund 36
 Stråvalla 8, 26, 29, 42, 46, 48
 Strömberg, Hans Jakob 44, 48
 Sundvall, Carl Fredrik 43, 46
 Svarträ 20, 21, 34, 42, 48, 49, 56
 Sällstorp 42, 48, 49, 57, 59
 Särö 56
 Södra Järnvirke 15
 Södra Unnaryd 11
 Söndrum 29, 44, 48, 49, 56

 Tempelman, Olof 43, 46–47
 Tengbom, Ivar 60
 Tjolöholm 56
 Tjärby 25, 54, 55, 59
 Torpa 18, 25–26, 25, 48, 49
 Torstorp 36, 46
 Torup 11, 26, 54, 56
 Tott, Axel Pedersen 22
 Träslöv 26, 42, 56
 Träslövläge 56
 Trönninge 54, 55
 Tvååker 15, 34, 37, 42, 43, 48, 53
 Tylösand, S:t Olof 56
 Tölö 34, 37, 42
 Tönnersjö 29, 42, 47
 Törnqvist, Albert 43, 44, 48, 65
 Ullared 42, 50

Wahlman, Lars Israel 56
 Valdemar Atterdag 11, 22
 Valinge 54
 Vallda 16, 34, 35, 37, 50,
 58
 Vallen 33, 36
 Wallerius, Daniel 34
 Vapnö 21, 42, 46
 Varberg 8, 11, 15, 17, 18,
 33, 34, 36, 41, 42, 43,
 44-45, 45, 49, 56, 62,
 65
 Caroli 34-35, 37, 40,
 45, 65
 Gamla Varberg (Geta-
 kärr) 15, 28, 29, 64
 Ny Varberg 15, 23,
 27-28, 34, 40, 64
 Varberg på Platsarna
 34, 40
 Veddige 42, 53, 54
 Veinge 56
 Weisstern, Johan Christian
 49
 Wernberg, Sven 39
 Vessige 20, 42
 Wetterqvist, Fredrik 56,
 60, 67
 Wibeck 49
 Vinberg 18, 19, 37, 42, 54,
 60
 Wingård, Johan 49
 Wolfradt (Wulfrath), Carl
 Otto 46-47
 Wolfradt (Wulfrath), Bernt
 36
 Wolfradt (Wulfrath), Her-
 man 36
 Växtorp 25, 36
 Vänersborg 35
 Värö 8, 26, 37, 38, 42, 47

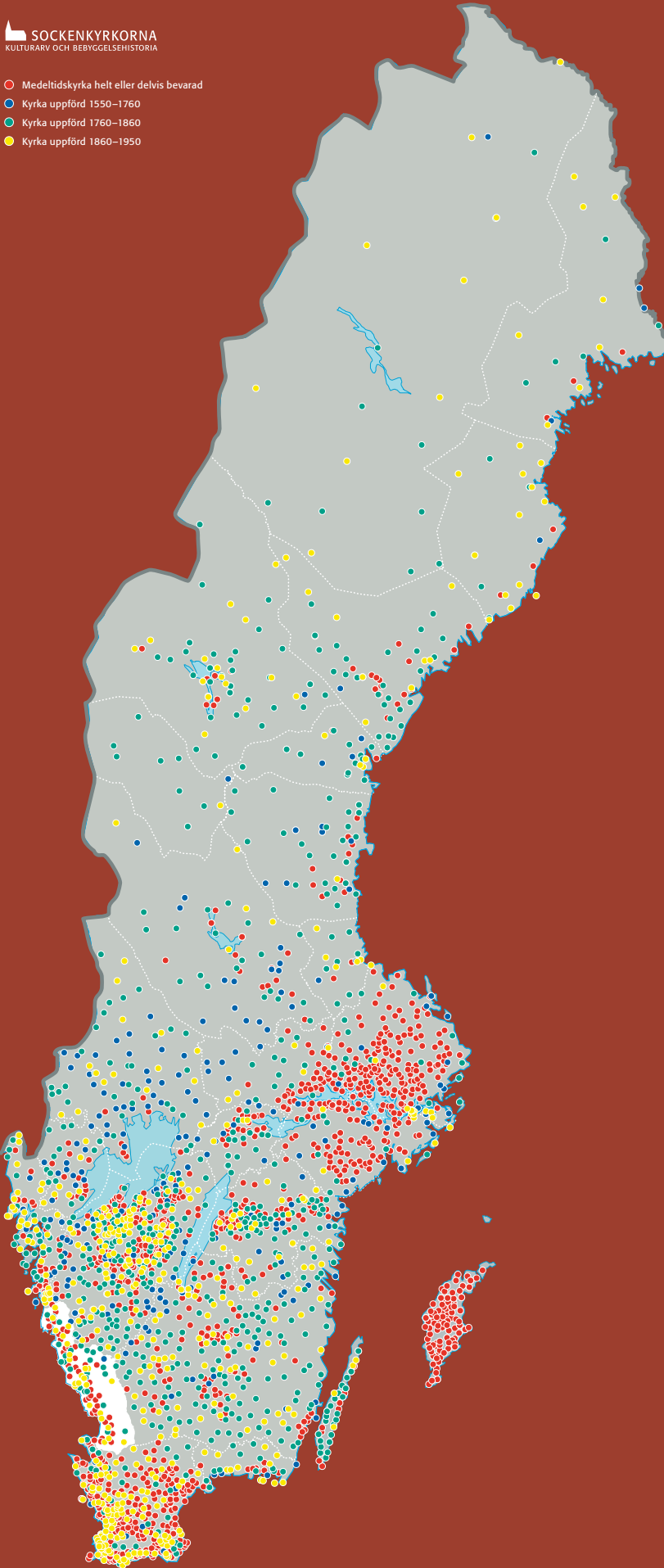
 Ysby 14, 23, 25-26, 25, 29

 Åbom, Johan Fredrik 43,
 48
 Årstad 20, 54
 Ås 18, 22

 Älvsered 11
 Älvsåker 34, 35, 49

 Ölmevalla 42, 54, 59

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

HALLAND LANDSKAPETS KYRKOR

Kyrkorna i Halland har sitt ursprung i medeltiden, men många av de medeltidskyrkor som fortfarande står kvar har fått sin nuvarande karaktär genom ombyggnader, ofta under sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal. Under 1800-talets senare del kom slutligen många av dem att ersättas med nya kyrkor på samma eller närbelägna plats.

Flertalet av Hallands kyrkor framstår som enkla och få har letat sig fram till de konsthistoriska översiktsverken. Forskningen kring Hallands kyrkor är också mycket ojämn. Exempelvis är vår kunskap om de enskilda medeltidskyrkornas ålder bristfällig. Vi vet mer om det sena 1700-talet och 1800-talets kyrkobyggande, som i hög grad sätter prägel på Hallands kyrkliga landskap. Här möter oss byggmästare och hantverkare, ofta med verksamhet över landskapsgränserna, som är värda studier i sig.

I denna rapport ges en översikt av Hallands kyrkor, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärsdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.

Forskningsprojektet
Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm